ततो दशरथस्तस्मात्पुत्र ऐडविडस्ततः ।
राजा विश्वसहो यस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्यभूत् ॥ ४१ ॥
यो देवैरर्थितो दैत्यानवधीद्युधि दुर्जयः ।
मुहूर्तमायुर्ज्ञात्वैत्य स्वपुरं सन्दधे मनः ॥ ४२ ॥
न मे ब्रह्मकुलात्प्राणाः कुलदैवान्न चात्मजाः ।
न श्रियो न मही राज्यं न दाराश्चाऽतिवल्लभाः ॥ ४३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उदरमश्मना पाषाणेन जघ्ने स उदरान्निर्गतस्तेनाश्मघातेन निमित्तेनाश्मक इति कथ्यते व्यवह्रियते ॥ ३६ ॥

अश्मकान्मूलको जज्ञे तस्यैव नारीकवच इति नामान्तरं नामद्वयनिमित्तं दर्शयति । योऽश्मकस्य पुत्रः निःक्षत्रे भार्गवेण रामेण क्षत्रोत्पाटने क्रियमाणे स्त्रीभिः परिरक्षितः अतो नारीकवच इत्युक्तः पुनः क्षत्रकुलस्य मूलत्वान्मूलकनामाभवदित्युक्तः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे अकृतप्रज्ञ ! अशिक्षितबुद्धे ! तव मृत्युरेवं गर्भाधानसमये दर्शितो भवेदापातादतर्कितात्कालादिति शेषः ॥ ३५ ॥

प्राक्ष्य निक्षिप्य ॥ ३६ ॥

ब्राह्मण्याः शापं विज्ञाय स मित्रसहः स्त्रीसुखं स्त्रियं दूरीकृत्य कर्मणा मैथुनलक्षणेन प्रजां सन्ततिं तत्याज, तर्ह्यस्य केन विधिना पुत्रो जातः ? इति तत्राह—वसिष्ठ इति । तेन सौदासेन अनुज्ञातः मद्भार्यायां पुत्रमुत्पादयेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

समाः संवत्सरान् ॥ ३९ ॥

निःक्षत्रे परशुरामेण दुष्टक्षत्रियसंहारे कृते सति ॥४०॥४१॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

करुणभाषिणीमनादृत्य ॥ ३३ ॥

दिधिषुं गर्भाधानकर्त्तारम् ॥ ३४ ॥

आधानात् मैथुनात् मृत्युर्मया दर्शितो भविष्यति ॥ ३५-३८ ॥

अबिभ्रद्धार न व्यजायत न प्रासूत वसिष्ठ एव तस्या उदरमश्मना जघान ततः स सूनुः ॥ ३९ ॥

स्त्रीभिरावृत्य परशुरामात् रक्षितः पुनः क्षत्रवंशस्य मूलत्वात् मूलकः ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दिधिषुं गर्भाधानकर्तारम् ॥ ३४ ॥

आधानात् मैथुनात् प्रदर्शितो मयेति शेषः ॥ ३५—३८ ॥

सप्त समाः संवत्सरान् अबिभ्रत् दधार न व्यजायत न प्रासूत अश्मना पाषाणेन जघान वसिष्ठ एवेति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

स्त्रीभिः परिरक्षितः परशुरामात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भाषा टीका ।

वह बिचारी ब्राह्मणी इस प्रकार करुणा पूर्वक अनाथ के तरह विलाप करती रही पर जैसे व्याघ्र पशु को खा जावै इसी प्रकार शाप मोहित होकर वह सौदास ब्राह्मण को खा गया ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणी ने अपने गर्भ धारण करने वाले पति को पुरुषाद [मनुष्य खाने वाले] से भक्षित देखकर अपने शरीर का शोच करती हुई कुपित होकर राजा को शाप देती हुई ॥ ३४ ॥

कि—हे पापी ! जिससे तू ने मो कामार्त्त ब्राह्मणी के पति को भक्षण कर लिया इसी से हे निर्बुद्धे ! तेरी मृत्यु भी गर्भाधान करने में मैंने दिखाई अर्थात् मैथुन करेगा तो तूँ मरेगा ॥ ३५ ॥

इस प्रकार राजा को शाप देकर पति लोक परायण वह ब्राह्मणी पति के अस्थियों को जलती हुई अग्नि में छोड़कर आप भी उसी में जलकर भर्त्ता की गति को गई ॥ ३६ ॥

बारह वर्षके पीछे शाप दूर होने पर राजा मैथुन को जब उद्यत हुआ तब रानी ने ब्राह्मणी के शाप का स्मरण कर राजा को निवारण किया ॥ ३७ ॥

तिसके पीछे राजा ने स्त्री सुख छोड़ दिया और अपने कर्म ही से निपुत्री हुए तब प्रार्थना कर वसिष्ठ जी के द्वारा नियोग से संतान उत्पन्न कराई ॥ ३८ ॥

रानी ने सप्त वर्ष तक गर्भ धारण किया जब प्रसव नहीं भया तब वसिष्ठजी ने रानी के उदर को अश्म (पाषाण) से कूटा तब बालक उत्पन्न हुआ इसी से उसका नाम अश्मक हुआ ॥ ३९ ॥

अश्मक से मूलक हुए जब परशुराम जी पृथिवी को निःक्षत्र करने लगे तब इनकी रक्षा स्त्री लोगों ने कीनी इसी से इनका नारी कवच भी नाम है भूतल के निःक्षत्र होने पर क्षत्रियों के मूल भी ये ही हुए इससे इनका नाम मूलक हुआ ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्ते खट्वाङ्गेनोक्तं; प्रथमं तावन्ममायुः कथ्यताम्? इति, देवैश्चोक्तं मुहूर्तमात्रमिति. तच्छ्रुत्वा देवैर्दत्तेन विमानेन शीघ्रं स्वपुरमेत्य मनः परमेश्वरे सन्दधे ॥ ४२ ॥

न बाल्येऽपि मतिर्मह्यमधर्मे रमते क्वचित् ।
न पश्याम्युत्तमश्लोकादन्यत्किञ्चन वस्त्वहम् ॥ ४४ ॥
देवैः कामवरो दत्तो मह्यं त्रिभुवनेश्वरैः ।
न वृणे तमहं कामं भूतभावनभावनः ॥ ४५ ॥
ये विक्षिप्तेन्द्रियधियो देवास्ते स्वहृदि स्थितम् ।
न विन्दन्ति प्रियं शाश्वदात्मानं किमुतापरे ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एतदेव स्वसाधुवृत्तानुस्मरणपूर्वकं तत्कृतेन निश्चयेन दर्शयति-नेति सप्तभिः । कुलदैवात् ब्रह्मकुलात्सकाशान्मे प्राणादयो नातिवल्लभाः नातिप्रियाः ॥ ४३ ॥

मह्यं मम ॥ ४४ ॥

भूतभावनो हरिस्तस्मिन्नेव भावना यस्य सोऽहं तं कामं न वृणे ॥ ४५ ॥

तत्र हेतुः—य इति । विक्षिप्तानीन्द्रियाणि धीश्च येषां ते देवा अपि ॥ ४६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो मूलकाद्दशरथः, तस्माद्दशरथात् ऐलविलः पुत्रः तत ऐलविलाद्विश्वसहाख्यो राजा जज्ञे तत्पुत्रं वदन् तं विशिनष्टि—यस्य विश्वसहस्य खट्वांगाख्यश्चक्रवर्ती संबभूव ॥ ४१ ॥

अथ खट्वाङ्गं विशिंषन् तद्वृत्तान्तमाह—य इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । यो खट्वांगो युधि युद्धे दुर्जयः जेतुमशक्यः अतएव देवैरर्थितः सहायत्वेन प्रार्थितः दैत्यानवधीत् ततो देवैर्वराय चोदितः स्वस्यायुः मुहूर्तमात्रावशिष्टं ज्ञात्वा स्वपुरमागत्य मनःसन्दधे मनसा आलोच्य निश्चितवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥

तस्य मनःसन्धानप्रकारमेव दर्शयति—नेत्यादिना इति व्यवसित इत्यतः प्राक्तनेन । ब्रह्मकुलान्मम प्राणा नातिवल्लभा इत्यन्वयः ब्रह्मकुलमेव मम प्राणेभ्योऽपि प्रियमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं कुलदैवाद्भगवतः आत्मजादयो न वल्लभाः ॥ ४३ ॥

मह्यं मम मतिर्बाल्येऽपि क्वचिदापद्यपि अधर्मे न रमते नारमत इह लोके किञ्चिदपि वस्तूत्तमश्लोकाद्भगवतोऽन्यत्पृथग्भूतं नापश्यं तत्सर्वं वस्तु भगवदात्मकमेव दृष्टवानस्मीत्यर्थः । नापश्यामिति पाठान्तरं तदा किञ्चिदपि वस्तूत्तमश्लोकाद्भगवतोऽन्यन्नापश्यं नोपादेयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

यद्यपि त्रिभुवनेश्वरैः देवैर्मह्यं कामानुगुणो वरो दत्तस्तथाप्यहं तं कामं वरं न वृणे न वृणोमि तत्र हेतुं वदन् आत्मानं विशिनष्टि, भूतभावनभावनः भूतानि देवादीनि भावयति सत्तादिमन्ति करोतीति भूतभावनो भगवान् तं भावयति भजतीति तथाभूतोऽहमित्यर्थः—

वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु ।
तस्यान्तरायो मैत्रेय ! देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥

इत्युक्तरीत्या देवैर्दीयमानो वरो मम भगवत्प्राप्तिविरोधीति भावः ॥ ४५ ॥

तर्हि देवादयः स्वर्गादिकमेवोत्कृष्टं किमिति मन्यन्ते ? इत्याशङ्कयाह—य इति । ये इमे देवास्ते विक्षिप्तेन्द्रियधियः देहात्माभिमानिनः अतस्ते शाश्वत्सदा स्वहृदि स्थितमप्यन्तरात्मानं निरतिशयप्रियं न विन्दन्ति किन्तु वैषयिकमेव सुखं परं मन्यन्त इति भावः । देवा एव न जानन्ति किमुतापरे न विन्दन्तीति ॥ ४६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

खट्वाङ्गो दैत्यान् निहत्य स्वपुरं गत्वाऽऽयुर्मुहूर्तावधिकं ज्ञात्वैवं मनः सन्दधे ॥ ४२ ॥

कथं सन्दधे इति तत्राह—न म इति । कुलदैवात् ब्राह्मणकुलात् मे प्राणादयो नातिवल्लभा इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

मह्यं मम मतिः वस्त्वप्रतिहतम् ॥ ४४ ॥

भूतभावनस्य हरेर्भावनात् उपासनादन्यदपरं कामं मोक्षसाधनत्वेन न वृणे ॥ ४५ ॥

अविक्षिप्तेन्द्रियधियः आत्मानं हरिम् ॥ ४६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नापश्यमुत्तमश्लोकादन्यदेवेत्येवार्थः न चिन्तयामीति सुरनरपालनविक्षेपस्य पूर्वं स्थितत्वात् ॥ ४४—४७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणुष्वेत्युक्ते खट्वाङ्ग उवाच प्रथमं तावत् ममायुर्ब्रूत ? इति; देवैश्चोक्तं मुहूर्तमात्रमिति, तज्ज्ञात्वा देवैर्दत्तेन विमानेन शीघ्रं स्वपुरमेत्य मनः परमेश्वरे सन्दधे ॥ ४२ ॥

मुहूर्तमध्य एव प्रथमं खट्वाङ्गः स्वगतमाह—नेति पञ्चभिः । ब्रह्मकुलात् कीदृशात् कुलस्य मदीयस्य दैवात् ॥ ४३ ॥

मह्यं मम वस्तु अस्योपादेयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथेशमायारचितेषु सङ्गं गुणेषु गन्धर्वपुरोपमेषु ।
रूढं प्रकृत्यात्मनि विश्वकर्तुर्भावेन हित्वा तमहं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥
इति व्यवसितो बुद्ध्या नारायणगृहीतया ।
हित्वाऽन्यभावमज्ञानं ततः स्वं भावमाश्रितः ॥ ४८ ॥
यत्तद्ब्रह्म परं सूक्ष्ममशून्यं शून्यकल्पितम् ।
भगवान् वासुदेवेति यं गृणन्ति हि सात्वताः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे खट्वाङ्गचरितं नाम
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यतो भूतभावने हराबेव भावना यस्य सः ॥ ४५ ॥
अवरणे हेतुमाह—य इति ॥ ४६ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रसन्नैर्देवैर्वरं वरय इत्युक्ते खट्वाङ्गेनोक्तं प्रथमं मे आयुः कथयतामिति, देवैरुक्तं मुहूर्त्तमिति. तज्ज्ञात्वा देवदत्तेन विमानेन शीघ्रं स्वपुरमेत्य मनः परमेश्वरे मन्दधे ॥ ४२ ॥

कुलदैवात् ब्रह्मकुलात् सकाशात् मे प्राणादयो नातिवल्लभाः प्रियाः ॥ ४३ ॥

मह्यं मम अन्यत् अतद्रात्मकम् ॥ ४४ ॥

भूतानि भावयति उत्पादयतीति सर्वकर्ता हरिःतस्मिन् भावना भक्तिः यस्य सोऽहं तं कामं वरं न वृणे न वृणुयाम् ॥ ४५ ॥

देवानामपि परमेश्वरे भक्तिर्दुर्लभा किमुतेतरेषां सा मम तत्प्रसादाज्जाताऽतः तं प्रपद्ये इत्याह ये इति द्वाभ्याम् ॥ ४६ ॥

———

भाषा टीका ।

मूलक के दशरथ हुए तिनके ऐड़विड हुए तिन से राजा विश्वसह हुए जिनके पुत्र खट्वांग महाराज चक्रवर्त्ती हुए ॥ ४१ ॥

जिनने देवों की प्रार्थना से बहुत काल तक युद्ध में दैत्यों को मारा और आप दुर्जयरहे देवों के शत्रु नष्ट होने पर उनोंने कहा कि वर मांगो तब राजा ने कहा कि हमारी आयु कितनी है तब देव बोले, कि—दो घड़ी है, बस इतना जानकर कुछ वर नहीं लिया और देवों के दिये हुए विमान में बैठकर अपने पुर को आये मन को परमेश्वर के अनुसन्धान में लगाया ॥ ४२ ॥

और राजा ने यह निश्चय किया, कि—हमारे कुल के देवत अर्थात् परम पूजनीय ऐसे ब्रह्मकुल से अधिक हमको अपने प्राण, पुत्र, संपत्, मही, राज्य, स्त्रीयें, ये कोई भी प्रिय नहीं है ॥ ४३ ॥

बाल्य अवस्था में भी हमारी मति कभी अधर्म में नहीं रमती रही और अब मैं उत्तमश्लोक श्रीहरि से अन्य किसी वस्तु को नहीं देखता हूं ॥ ४४ ॥

त्रिभुवन के ईश्वर ऐसे देवों ने मेरे लिये यथेष्टवर दिये, मैं उन वरों को नहीं चाहता हूं क्योंकि ? भूत भावन श्रीहरि मात्र में मेरी भावना है ॥ ४५ ॥

जो विक्षिप्त इन्द्रिय बुद्धि वाले देवलोग भी अपने हृदय में सदास्थित और अपने परम प्रिय ऐसे अपने आत्मा जो साक्षात् परमात्मा तिनको नहीं प्राप्त होते हैं । तो फिर और लोग बिचारे कहां से प्राप्त होसके हैं ॥ ४६ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अथ तस्मात्प्रकृत्या स्वभावेनाऽऽत्मनि रूढं गुणेषु सङ्गं विश्वकर्त्तुर्भावेन हित्वा तमेवाहं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥

अन्यभावं देहाद्यभिमानरूपमज्ञानं हित्वा ॥ ४८ ॥

स्वभावमेवाऽऽह—यत्तदिति । शून्यवत्कल्पितम् वागाद्यविषयत्वात् वासुदेव इति यं गृणन्ति ब्रह्मणा एव भक्तानुग्रहार्थमाविष्कृततनोर्वासुदेवत्वात् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ तस्मादहमिह लोके भगवन्मायया रचितेषु गन्धर्वनगरतुल्येष्वनित्येषु गुणेषु शब्दादिविषयेषु प्रकृत्यात्मनि प्रकृत्यात्मके प्रकृतिपरिणामात्मके शरीरे च रूढं सङ्गं त्यक्त्वा विश्वभर्तुर्भगवतः भावेन भक्त्या तं विश्वभर्तारं प्रपद्ये प्राप्स्यामीति ॥ ४७ ॥

इत्यध्युक्त्या नारायणेन गृहीतया तद्विषयया बुद्ध्येत्यर्थः । व्यवसितः निश्चितवान् अन्यभावम् अन्यत्र देहादौ भावो येन स्वात्मत्वाद्यभावम् अज्ञानं हित्वा देहं त्यक्त्वेत्यर्थः । ततः स्वं भावमाश्रित आविर्भूतगुणाष्टकस्वभावः ॥ ४८ ॥

अशून्यम् इत्यत्र प्रमाणाशून्यम् नतु शून्यमितिवत् प्रमाणेन सिद्धं न तु शशविषाणादिवत् तुच्छमित्यर्थः । यद्वा, शून्यं रहितं निर्गुणं न भवतीत्यशून्यमनन्तकल्याणगुणाकरमित्यर्थः । शून्यकल्पितं कल्पितं कल्पना भावे क्तः विभूतिगतजात्यादिकल्पना यस्मिन् शून्या तत्तथोक्तम् अनेन हेयगुणराहित्यमुक्तं यत्तद्ब्रह्ममयं भगवान् वासुदेव इति गृह्णन्ति सात्वतास्तदाश्रित इत्यनुषङ्गः स्वं भावमाश्रित इति प्रत्यगात्मनः शुद्धस्वभावाविर्भाव उक्तः एवं मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किमनेन बहुनोक्तेनाद्यैवं मम सिद्धान्त इति सन्दधाति—अथेति । अथाऽहं तं श्रीहरिं प्रपद्य इत्यन्वयः । किं कृत्वा ? ईशस्य हरेर्मायया विकृतैः पृथिव्यादिपञ्चभूतैः रचितेषु गुणेषु देहेन्द्रियादिषु गन्धर्वपुरोपमेषु नश्वरेषु आत्मनि मनसि प्रकृत्या अतएव रूढं सङ्गं स्नेहलक्षणं पाशं हित्वा, त्यागे साधनमाह विश्वभर्तुरिति भावेन भक्त्या ॥ ४७ ॥

सर्वज्ञादन्यस्य हरेर्भावत्वमेकत्वविषयमज्ञानं हित्वा स्वं भावं स्वतन्त्रं भावं स्थितः ॥ ४८ ॥

भावशब्दस्य लीलाद्यनेकार्थेषु वृत्तेरत्र विवक्षितः कः ? इति तत्राह—यत्तदिति । उत्तरलिङ्गविवक्षया यत्तदिति वेदान्तिनो यं भावं परं ब्रह्मेति गृणन्ति योगिनः सूक्ष्ममिन्द्रियागोचरमाकाशवदिति साङ्ख्याः, केचिद्वैदिकाः शून्यमनन्ता कल्पितं जल्पन्ति न तत्तथेत्याह-अशून्यमिति । सात्वताः पाञ्चरात्रिकाः यं भगवन्तं वासुदेव इति नाम्ना गृणन्ति तं भावमाश्रित इत्यन्वयः "ब्रह्मविदाप्नोति परं तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मम्" "ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते" इत्यादेः शून्यं तत्त्वमवाच्यमिति च ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नारायणगृहीतयेति नारायणाविष्टयेत्यर्थः । अत एव मुहूर्तेन ब्रह्मलोकं खट्वाङ्गः समसाधयदित्युक्तम् ॥ ४८—४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अस्थिरत्वेन गन्धर्वपुरतुल्येषु रूढं सङ्गं हित्वा प्रकृत्या स्वभावेनैव आत्मनि मन्मनसि विश्वकर्तुर्भगवतो यो भावो भक्तिस्तेनैव तं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥

नारायणेनैव कर्त्रा गृहीतया यत्र बुद्धौ नान्यस्याधिकार इत्यर्थः, तया बुद्ध्यैव ततोऽज्ञानस्यागमन्तरं स्वं भावं पूर्वश्लोकनिश्चितं प्रपत्तिरूपं दास्यामीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

स एव को यस्मिन् दास्यामित्यपेक्षायामाह—यत्तद्ब्रह्मेति । यस्य तत्प्रसिद्धं ब्रह्म परमातिशयेन सूक्ष्मं निर्विशेषं स्वरूपमित्यर्थः । शून्यवत् कल्पितं वागाद्यविषयत्वात् यं च वासुदेव इति गृणन्ति तस्मिन्नित्यर्थः । देहं त्यक्त्वा तं प्रापेति ज्ञेयं "खट्वाङ्गो नाम राजर्षिर्ज्ञात्वेयत्तामिहायुषः । मुहूर्तात् सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम्" इति पूर्वोक्तेः ॥ ४९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

नवमे नवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गन्धर्वपुरोपमेषु क्षणभङ्गुरेषु गुणेषु विषयेषु प्रकृत्या स्वभावेन रूढं सङ्गं हित्वा विश्वभर्तुः भावेन भक्त्या तं विश्वभर्तारं भगवन्तं प्रपद्ये प्राप्स्यामीत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

नारायणगृहीतया नारायणेन प्रत्तया बुद्ध्या अन्यद्भावं विषयाभिनिवेशम् अज्ञानम् आत्मानात्मपरमात्मादिकं च हित्वा स्वं भावं निजजीवात्मभावे आश्रितः देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिविलक्षणं निजरूपमाश्रित इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तदनन्तरं यत्परं ब्रह्म तदाश्रित इत्यनुषंगः "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" "मम साधर्म्यमागताः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं भगवत्साम्यं प्राप्त इत्यर्थः । कीदृशं परं ब्रह्म ? अशून्यम् अनन्तकल्याणगुणग्रामसंयुतम् शून्यकल्पितं शून्ये रागद्वेषादिरहिते हृदि भजनकाले कल्पितं समाधिना ध्यातमित्यर्थः । अत एव मुक्तिकाले प्राप्तमिति भावः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

नवमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ९ ॥

भाषा टीका ।

तस्मात् ईश्वर की माया से रचित गन्धर्व पुरोपम इन विषयों में स्वभाव से लगी हुई इस आसक्ति को विश्वके भरण पोषण करने वाले के भाव से छोड़कर उसी श्रीहरि की मैं शरण जाता हूं ॥ ४७ ॥

इस प्रकार व्यवसाय युक्त बुद्धि को नारायण में लगा कर अन्य भाव को छोड़कर अर्थात् सकल वसुधा पतित्व आदि की वासना को छोड़कर अपने स्वभाव का आश्रय लिया अर्थात् अपना जीवका असाधारण जो दास्य भाव उसमें स्थित होते हुए ॥ ४८ ॥

जो ब्रह्म पर है और सूक्ष्म है और जो अशून्य होकर अर्थात् सर्व गुणाकर सर्व गुण सम्पन्न होकर भी अभक्तों के लिये शून्य वत् कल्पित हुए हैं और जिनको सात्वत [पंचरात्र शास्त्र निष्ठ भक्त] जन, भगवान् [षड्गुण सम्पन्न] वासुदेव अर्थात् सब के हृदय में बसने वाले ऐसे पर तत्त्व कहते हैं ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में नवम अध्याय की,
श्रीवृन्दावनस्थ पं भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

खट्वाङ्गाद्दीर्घबाहुश्च रघुस्तस्मात्पृथुश्रवाः ।
अजस्ततो महाराजस्तस्माद्दशरथोऽभवत् ॥ १ ॥
तस्यापि भगवानेष साक्षाद्ब्रह्ममयो हरिः ।
अंशांशेन चतुर्धाऽगात्पुत्रत्वं प्रार्थितः सुरैः ॥ २ ॥
रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति सञ्ज्ञया ।
तस्याऽनुचरितं राजन्नृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
श्रुतं हि वर्णितं भूरि त्वया सीतापतेर्मुहुः ॥ ३ ॥
गुर्वर्थे त्यक्तराज्यो व्यचरदनुवनं पद्मपद्भ्यां प्रियायाः—
पाणिस्पर्शाक्षमाभ्यां मृजितपथरुजो यो हरीन्द्रानुजाभ्याम् ।
वैरूप्याच्छूर्पणख्याः प्रियविरहरुषाऽऽरोपितभ्रूविजृम्भ—
त्रस्ताब्धिर्बद्धसेतुः खलदवदहनः कोसलेन्द्रोऽवतान्नः ॥ ४ ॥
विश्वामित्राध्वरे येन मारीचाद्या निशाचराः ।
पश्यतो लक्ष्मणस्यैव हता नैर्ऋतपुङ्गवाः ॥ ५ ॥
यो लोकवीरसमितौ धनुरैशमुग्रं सीतास्वयंवरगृहे त्रिशतोपनीतम् ।
आदाय बालगजलील इवेक्षुयष्टिं सज्जीकृतं नृप ! विकृष्य बभञ्ज मध्ये ॥ ६ ॥
जित्वाऽनुरूपगुणशीलवयोऽङ्गरूपां सीताऽभिधां श्रियमुरस्यभिलब्धमानाम् ।
मार्गे व्रजन् भृगुपतेर्व्यनयत् प्ररूढं दर्पं महीमकृत यस्त्रिरराजबीजाम् ॥ ७ ॥
यः सत्यपाशपरिवीतपितुर्निदेशं स्त्रैणस्य चापि शिरसा जगृहे सभार्यः ।
राज्यं श्रियं प्रणयिनः सुहृदो निवासं त्यक्त्वा ययौ वनमसूनिव मुक्तसङ्गः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दशमे प्राह खट्वाङ्गवंशे श्रीरामसम्भवम् ।
तच्चरित्रं च सङ्क्षेपं हत्वाऽयोध्यागमावधि ॥ १ ॥

खट्वाङ्गाच्च दीर्घबाहुः ॥ १ ॥ २ ॥

ऋषिभिर्वाल्मीकिमुख्यैर्भूरि वर्णितं त्वया मुहुः श्रुतं तथापि संक्षेपतः कथ्यमानं शृणु ॥ ३ ॥

ग्रन्थकोटिभिराकीर्णमद्भुतं रामविक्रमम् ।
अध्यायद्वयतो वक्ष्येकश्लोके समस्यति ॥

स कोसलेन्द्रः श्रीरामो नोऽस्मानवतात्पातु, कथम्भूतः ? यो गुर्वर्थे पितुः सत्यस्य पालनार्थं त्यक्तराज्यः सन् पद्मवदति-सुकुमाराभ्यां पद्भ्यां; तदेवाह—प्रियायाः पाणिनाऽपि स्पर्शे नास्ति क्षमा ययोस्ताभ्यां प्रतिवनं व्यचरत् हरीन्द्रो हनुम—

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सुग्रीवो वाऽनुजो लक्ष्मणस्ताभ्यां सुजिताऽपनीता पथरुजा मार्गश्रमो यस्य शूर्पणखाया वैरूप्यात्कर्णनासिकाच्छेदाद्धेतोः तथा प्रलोभितेन रावणेनापहारात्प्रियेषा कलत्रेण यो विरहस्तेन या रुट् तयाऽऽरोपितयोर्भ्रुवोर्विजृम्भणेनैव त्रस्तोऽब्धिर्यस्मात् ततस्तन्निर्वापनेन बद्धः सेतुर्येन ततः खलाः रावणादय एव दवो वनं तस्य दहनः ॥ ४ ॥

संक्षेपतो वर्णितं रामचरितमाद्वित आरभ्य विस्तरेणाह—विश्वामित्राध्वरे इत्यादिना यावदुत्तराध्यायसमाप्ति । पश्यत एव लक्ष्मणस्य तमप्यनपेक्ष्यैव हता इत्यर्थः । यच्छब्दानां स कोसलेन्द्रोऽवतादित्यनेनैवान्वयः ॥ ५ ॥

लोके ये वीरास्तेषां समितौ समाजे ऐशं त्र्यम्बकं धनुरिक्षुयष्टिमिव लीलयैवाऽऽदाय सज्जीकृतमारोपितं विकृष्य मध्ये बभञ्ज, हे नृप ! उग्रं कठिनं गरिष्ठम् तदाह वाहकानां त्रिभिः शतैरुपनीतम् बालगजस्य लीलेव लीला यस्य सः ॥ ६ ॥

अनुरूपाणि स्वयोग्यानि गुणशीलादीनि यस्यास्तां सीतासंज्ञां पूर्वमुरस्यभिलब्धो मानो यया तां श्रियं जित्वा धनुर्भङ्गमहानादश्रवणात्क्षुभितस्य भृगुपतेर्दर्पं अध्वनि अपनीतवान् कथम्भूतस्य ? त्रिःसप्तकृत्वो ऽराजबीजशून्यां महीं योऽकरोत्तस्य ॥ ७ ॥

इदानीं गुर्वर्थ इति श्लोकं विवृण्वन्नाह—य इति । कदाचित् कैकेय्यास्तुष्टेन राज्ञा त्वदपेक्षितं दास्यामीति प्रतिश्रुतम् ततः श्रीरामस्य यौवराज्याभिषेकसमये तया भरतस्य राज्यं रामस्य च वने वासः प्रार्थितस्तदा सत्यपाशेन परिवीतस्य पितुर्निदेशमाज्ञां शिरसा अगृहीत् ततो राज्यादिकं त्यक्त्वा सभार्यो वनं ययौ दुस्त्यजस्यापि सद्यस्त्यागे दृष्टान्तः मुक्तसङ्गो योगी असून् प्राणानिवेति ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

अद्याङ्गाद्दीर्घबाहुर्जज्ञे तस्माद्दीर्घबाहोः रघुः स च पृथु विपुलं अश्रो यशो यस्य तथाभूतः तस्माद्रघोरजः महाराजो जज्ञे तस्माद् जाद्दशरथः संबभूव ॥ १ ॥

तस्यापि दशरथस्यापि साक्षात्परब्रह्माभिन्नो भगवान् हरिः सुरैः प्रार्थितोऽशांशेन सह चतुर्धा पुत्रतां प्राप्तः "भगवान् ब्रह्ममयो हरिः पुत्रतां प्राप्तः" इत्यनेन श्रीरामस्य षाड्गुण्यपूर्णत्वमुक्तम्. अशांशेन सह पुत्रतां प्राप्त इत्यनेन भरतादीनां तदंशावतारत्वमुक्तम्. एवञ्च भरतादीनामपि स्वांशावतारत्वात्तैस्सह चतुर्धा पुत्रतां प्राप्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

चातुर्विध्यमेव दर्शयन्नवताराणां नामान्याह—रामेति । रामादिसंज्ञया चतुर्धा पुत्रतामगादिति पूर्वेणान्वयः । तस्य श्रीरामस्य सीतापतेरनुचरितं हे राजन् तत्त्वदर्शिभिरवतारयाथात्म्यविद्भिः ऋषिभिः वाल्मीक्यादिभिर्भूरि बहुलं यथा भवति तथा वर्णितं त्वया तन्मुहुः श्रुतम् अतस्तत्र विस्तरतः कथयामः तथापि संग्रहेण कथ्यमानं शृण्वित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

इतोऽध्यायद्वयेन श्रीरामचरितं विवर्णयिषुस्तावदेकेन श्लोकेन संगृह्णन् तत्कर्तृकामात्मरक्षां प्रार्थयते--गुर्वर्थ इति । यः श्रीरामः गुर्वर्थे गुरोः पितुरर्थे वचस्सत्यतापालनार्थं त्यक्तं राज्यं येन सः पदातिः सुकुमाराभ्यां पद्भ्यां; तदेवाह—प्रियायाः सीतायाः पाण्योः स्पर्शं नाप्ति क्षमा ययोस्ताभ्यां प्रतिवनमचरत् हरीन्द्रानुजाभ्यां सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां मृजिता अपनीता पथरुजा मार्गश्रमो यस्य शूर्पणखायाः वैरूप्यात् कर्णनासिकाच्छेदाद्धेतोस्तथा प्रलोभितेन रावणेनापहारात् प्रियया कलत्रेण यो विरहः विश्लेषस्तेन या रुट्तया आरोपितायाः कुटिलीकृताया भ्रुवो विजृम्भणेनैव त्रस्तो भीतोऽब्धिः समुद्रो यस्मात् ततस्तन्निर्वापनेन बद्धः सेतुर्येन ततः खलाः दुरात्मानः रावणादय एव दवो वनं तस्य दहनः स एवम्भूतः कोसलेन्द्रो नोऽस्मानवतात् पातु ॥ ४ ॥

एवं संक्षेपतः श्रीरामचरितमादित आरभ्य वर्णयति—विश्वामित्रेत्यादिना यावदुत्तराध्यायसमाप्ति । विश्वामित्रस्याध्वरे यज्ञे मारीचाद्याः निशाचराः नैर्ऋतपुङ्गवाः राक्षसश्रेष्ठाः लक्ष्मणस्य पश्यत एव तमप्यनपेक्ष्यैव येन श्रीरामेण हताः यच्छब्दानां स कौसलेन्द्रोऽवतात् इति पूर्वेणैवान्वयः ॥ ५ ॥

य इति । हे नृप ! लोके ये वीरास्तेषां समितौ समाजे यः श्रीरामः सीतायाः स्वयम्वरगृहे उग्रं कठिनं गरिष्ठं वा तदेवाह—त्रिशतोपनीतं किङ्कराणां शतत्रयेणानीतमैशं रौद्रं धनुरादाय सज्जीकृतमारोपितं विकृष्य बालगजस्येव लीला यस्य सः इक्षुदण्डमिव मध्ये बभञ्ज भग्नमकरोत् ॥ ६ ॥

आत्मनः स्वस्य यानि रूपादीनि तेषामनुरूपाणि रूपादीनि यस्यास्तां सीतासंज्ञां पूर्वमुरसि आभिलब्धो मानो यया तां श्रियं जित्वा धनुर्भङ्गेन स्वाधीनाङ्कृत्वा धनुर्भङ्गमहानादश्रवणात्क्षुभितस्य भृगुपतेर्भार्गवस्य रामस्य प्ररूढं दर्पं मार्गे ऽध्वनि अपनीतवान् कथंभूतस्य यो भृगुपतिः त्रिरिन्धुपलक्षणां त्रिस्सप्तकृत्वः अराजबीजां राजबीजशून्यां महीमकरोत् तस्य ॥७॥

इदानीं गुर्वर्थ इति श्लोकं विवृण्वन्नाह—य इति । कदाचित् कैकेय्यास्तुष्टेन दशरथेन तदपेक्षितं वरद्वयं दास्यामीति प्रतिश्रुतं तत्र श्रीरामस्य यौवराज्याभिषेकसमये तया भरतस्य राज्यं रामस्य वनवासश्चेति वरद्वयं प्रार्थितं तदा सत्यरूपपाशेन परिवीतस्य परिवृतस्य पितुर्दशरथस्य स्त्रैणस्य स्वावश्यस्यापि निदेशमाज्ञां शिरसा जगृहे ततः सभार्यस्सानुजश्च राज्यादीन् त्यक्त्वा वनं ययौ दुस्त्यजानामपि राज्यादीनां सद्यस्त्यागे दृष्टान्तः मुक्तसङ्गो योगी असून् प्राणानिवेति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥१॥

ब्रह्ममयः वेदमुख्यार्थभूतः स्वपरांशेन लक्ष्मणादिषु अवांशेन ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्त्वदर्शिभिः ऋषिभिः वर्णितं तस्य सीतापतेर्भूरिफलतो महत्तरमनुचरितम् ॥ ३ ॥

त्वया पुनःपुनः श्रुतमपि शृणुष्व इत्याशयेनाह—गुर्वर्थ इति । गुर्वर्थे पित्रर्थे पद्मपद्भ्यां पद्मोपमचरणाभ्यां मृजितपथिरुजः मार्जितमार्गक्लेशः हरीन्द्रानुजाभ्यां सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां वैरूप्यान्नासिकाच्छेदलक्षणात्प्रियायाः सीतायाः विरहोद्भूतरुषा आरोपितभ्रूविजृम्भः उन्नमितभ्रूभङ्गः बद्धाब्धौ हनुमतः आविर्भावं श्रुत्वा खला एव दवः खलदवः तस्य खलदवस्य दाहे दहनोऽग्निः "दवो दावो वनारण्यवह्न्योः" इति यादवः । एवंविधो भगवान् कोसलेन्द्रनाम्ना *भुव्यवतीर्णो इत्यन्वयः । अवतान्न इति केचित्पठन्ति ॥ ४ ॥

एकपद्येन सूत्रत्वसङ्क्षिप्तरामचरितमादित एव किञ्चित्प्रपञ्चयति—विश्वामित्रेति । येनैव ॥ ५ ॥

लोके ये वीरास्तेषां समितौ सभायाम् ईशस्य शिवस्य विद्यमानं त्रिशतैरनेकैः पुरुषैः अप्रमेयं समीपम् आनेतुं योग्यं सज्जीकृतं ज्यया सहितं कृतम् ॥ ६ ॥

उरसि अभिलभ्यमानां प्राप्यमाणां आत्मनः स्वस्य रूपादिभिरनुरूपा या सीताभिधा श्रीर्लक्ष्मीस्तां जित्वा प्राप्य *आर्जितवत् मार्गे व्रजन् रामो हतराजबीजां निर्मूलितक्षत्रसन्ततिं महीं कृतवतो भृगुपतेः परशुरामस्य प्ररूढं दर्पम् उन्नतमदं स्वयमेवापनीतवानित्यन्वयः ॥ ७ ॥

यो रामः सत्यवाक्यपाशेन परिणीतस्य परिवेष्टितस्य पितुर्निर्देशमाज्ञां शिरसा पितृसम्भावनार्थं जगृह इत्यन्वयः, "अपि जुगुप्सितार्थो वा जुगुप्सायाम्" किं निमित्तमित्यत उक्तं, स्त्रैणस्येति स्त्रीजितस्य सभार्य इत्यनेन तस्या अपि बहुमानातिशयं । सूचयति—असूनिवेत्यनेन । राज्यलक्ष्म्यादीनाम् अशक्यत्याज्यतां दर्शयति, मुक्तसङ्ग इत्यनेन । "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इति श्रुतिसिद्धनित्यासङ्गतां दर्शयति, अधिवासम् अयोध्याम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—३ ॥

पथरुज इत्यनेन पथशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्तीति लक्ष्यते ॥ ४—१० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दशमे रघुनाथस्य जन्मकर्मयशोऽमृतम् ।
सर्वं न्यरूपयामास संक्षेपेण महामुनिः ॥ १ ॥

॥१॥

एष त्वया स्वमातृगर्भे दृष्ट इत्यर्थः । अंशांशेन अंशश्च अंशः अंशसमूहश्च अंशांशः तेन अंशांशेन तस्यापि यथा वासुदेवस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

"कार्त्स्न्येन वक्तुं लिखितुं शक्या शेषगणेशयोः ।
या रामलीलाऽध्यायाभ्यां सा श्लोकेनाऽपि कीर्त्यते ॥

गुरोः पितुः सत्यपालनार्थं त्यक्तराज्यस्सन् पद्मवदतिसुकुमाराभ्यां पद्भ्याम् अनुवनं वने वने व्यचरत् अतिसौकुमार्यमेवाह, प्रियायाः पाणयोः परमसुकुमारयोरपि स्पर्शं न क्षमते इति ताभ्यां हरीन्द्रो हनुमान्, सुग्रीवो वा अनुजो लक्ष्मणस्ताभ्यां मृजिताऽपनीता पथरुजो मार्गश्रमो यस्य सः शूर्पणखाया वैरूप्यात् कर्णनासाच्छेदनाद्धेतोः रावणेनापहारात् प्रियायाः सकाशात् यो विरहस्तेन या रुट् तस्मात् समुद्रेणाप्रदानात् कोपस्तया आरोपितयोः भ्रुवोः विजृम्भणेन त्रस्तोऽब्धिर्यस्मात् स खला रावणादयः एव दवो वनं तस्य दहनः ॥ ४ ॥

अतिसंक्षेपेण वर्णितं रामचरितमादितः आरभ्य किञ्चित् विस्तरेणाह—विश्वामित्रेत्यादिना अध्यायद्वयेन । निशा मायया चरन्तीति ते नैर्ऋतपुङ्गवाः राक्षसश्रेष्ठाः ॥ ५ ॥

लोके ये वीरास्तेषां समितौ समाजे ऐशं माहेशं धनुः इक्षुयष्टिमिव लीलयैवादाय सज्जीकृतं सत् विकृष्य मध्ये बभञ्ज कीदृशं वाहकानां त्रिभिः शतैरुपनीतम् ॥ ६ ॥

जित्वा प्राप्य उरसि अभिलब्धो मान आदरः पूर्वमेव यया तां भृगुपतेः परशुरामस्य दर्पं व्यनयत् विगतीचक्रे त्रिः त्रिस्सप्तकृत्वो महीं राजबीजशून्यां चक्रे ॥ ७ ॥

य इति कदाचित् पूर्वं कैकेय्यां तुष्टेन राज्ञा त्वदपेक्षितं दास्यामीति प्रतिश्रुतं ततः श्रीरामस्य यौवराज्याभिषेकसमये तया भरतस्य राज्यं रामस्य च वने वासः प्रार्थितः अतः सत्यपाशेन परिवीतस्य पितुः स्त्रैणस्य स्त्रियै कैकेय्यै सत्याऽनुरोधवशात् हि तस्य निदेशं सभार्योऽपि जग्राह दुस्त्यजस्यापि सहर्षत्यागे दृष्टान्तः मुक्तसङ्गो योगी असून् प्राणानिवेति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ खट्वाङ्गवंशेऽवतीर्णस्य श्रीमद्रामचन्द्रस्य भगवतश्चरित्रं वर्णयति—खट्वाङ्गादित्यध्यायद्वयेन ॥ १ ॥

तस्य दशरथस्यापि एष अत्र वर्णितः साक्षात् भगवान् षाड्गुण्यपूर्णः ब्रह्ममयः सेवकैः अंशांशेन भरतादिरूपेण सह चतुर्धा पुत्रत्वमगादित्यन्वयः ॥ २ ॥

ऋषिभिर्वाल्मीकिमुख्यैर्भूरि वर्णितं तस्य श्रीरामस्यानुचरितं त्वया मुहुः श्रुतं तथापि सङ्क्षेपतो मया कथ्यमानं शृण्विति भावः ॥ ३ ॥

बहुविस्तृतं रामायणं समाहृत्याध्यायद्वयेन कथयन् प्रथममेकेन श्लोकेन समस्यति—गुर्वर्थे इति । यः श्रीरामः गुर्वर्थे पितुः सत्यवादित्वपालनार्थं त्यक्तराज्यः पद्मवदतिसुकुमाराभ्यां पद्भ्यां प्रियायाः श्रीसीतायाः पाणिस्पर्शं नाक्षम ययोस्ताभ्याम् अनुवनं प्रतिवनं व्यचरत् हरीन्द्रानुजाभ्यां कपीन्द्रलक्ष्मणाभ्यां मृजिता

*अवतीर्ण इति पाठः । *आर्जित इत्यत्र जित इत्यस्य प्राप्त इत्यर्थः तद्वत् जित्वेत्यस्य प्राप्येति

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सहस्रं सहस्राणि बन्धूनित्यत्र लिङ्गव्यत्ययः । सहस्रमित्यत्र वचनव्यत्ययश्चार्षः जघान हतवान् आर्षत्वात् सापेक्षस्यापि बन्धुशब्दस्य वृत्तिः नित्यसापेक्षत्वाद्वा तथाचोक्तं हरिणा "सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते" इति. कथम्भूतः? अवारणीयमकुण्ठमसह्यं कोदण्डं धनुः पाणौ यस्य तथाभूतः तत्र इतस्ततो वनं सञ्चरन् कृच्छ्रमुवास वनवासस्य दुःखरूपत्वप्रदर्शनाय कृच्छ्रमिवोवासेत्युक्तिः नित्यानन्दरूपस्य तस्य दुःखाभावात् ॥ ९ ॥

सीतेति । सीतायाः कथाश्रवणेन दीपितः हृच्छयः कामो यस्य तेन दशकन्धरेण रावणेन सीतां जिघृक्षुणा स्वयं तत्र गन्तुं भीतेन सृष्टं प्रेषितं मारीचं विलोकय हे नृपते ! अद्भुतमैणस्यैव वपुर्यस्य तेन सीतया क्रीडार्थमपेक्षितेन मारीचेनाश्रमतः आश्रमादपकृष्टः प्रलोभनपूर्वकमाश्रमतोऽपकृष्टः सन् आशु विशिखेन बाणेन तं मारीचं जघ्ने हतवान् यथा कं दक्षमुग्रो रुद्रस्तद्वत् ॥ १० ॥

रक्ष इति । तदा रक्षोऽधमेन रावणेनासमक्षं रामलक्ष्मणयोरिति शेषः । मृगानयनार्थं रामस्य तद्वृत्तान्तज्ञानार्थं लक्ष्मणस्य च प्रेषितत्वात् तयोरसान्निध्ये सति वने वृकवत् वृकेनेव वैदेहराजदुहितरि सीतायामपयापितायामपहृत्य लङ्कां प्रति प्रापितायां सत्यां प्रियया वियुक्तो भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह कृपणवत् दुःखीव वने चचार, किङ्कुर्वन् ? इति अनेन प्रकारेण स्त्रीसङ्गिनां दुःखोदर्कां गतिं प्रथयन् प्रख्यापयन् ॥ ११ ॥

दग्ध्वेति । आत्मनः श्रीरामस्य यत्कृत्यं प्रयोजनं सीतानिर्मोचनरूपं तेन निमित्तेन हतं रावणेन सह युद्धे हतं गृध्रं जटायुषं दग्ध्वा कबन्धम् अहन् जघान ततः कपिभिर्वानरैः सह सख्यं विधाय कृत्वा अथ वालिनि हते सति तैः कपिभिर्दयितायाः सीतायाः गतिं बुद्ध्वा अजभवाभ्यां ब्रह्मरुद्राभ्यामर्चिताङ्घ्रिर्यस्य तथाभूतोऽपि स श्रीरामः मनुजावतारत्वात् प्लवगेन्द्राणां कपीन्द्राणां सैन्यैः सह वेलां तीरं समुद्रस्येति शेषः अगात् जगाम ॥ १२ ॥

यद्रोषेति तत्र त्रिरात्रमुपवासेनापि प्रतीक्षितः सिन्धुर्यदा नोपस्थितस्तदा यस्य रोषविभ्रमेण क्रोधलीलया विवृत्तो यः कटाक्षस्तस्य पातेन सम्भ्रान्ताः नक्रा मकराश्च यस्मिन् भयेन गीर्णः स्तिमितो घोषो येन स सिन्धुरर्हणमर्घादिद्रव्यं शिरसि परिगृह्य निधाय रूपी मूर्तिमान् पादारविन्दमुपगम्य शरणं गत्वा एतल्लक्ष्यमाणं बभाषे ॥ १३ ॥

भाषणमेवाह—न त्वामिति द्वाभ्याम् । हे भूमन् ! तं प्रायोपविष्टं त्वामेतावत्पर्यन्तं जडधियो वयं कूटस्थं निर्विकारं जगतामधीशमादिपुरुषं न विद्मः न जानीमः । इदानीं तु ज्ञातोऽसीत्याह, यदिति । यदिति पृथक्पदं लुप्तषष्ठ्यन्तं यस्य तव नियामकात्सत्वतः सत्वगुणात्सुरगणा इति शेषः । रजसो गुणात्प्रजेशाः प्रजापतयः मन्योस्तमसः भूतपतयो रुद्रादयः स भगवान् गुणेशः सत्वादिगुणानां नियन्ते[illegible]ऽहं मन्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

काममिति । कामं यथेष्टं जलमाक्रम्यापि प्रयाहि गच्छ विश्रवसः प्रजापतेरपत्यमेहं पुरीषणायं त्रैलोक्यं रावयत्याक्रन्दयतीति तम् तं दशकन्धरं जहि हे वीर ! पत्नीं सीतामवाप्नुहि यद्यपि तव मदीयं जलं न प्रतिबन्धकं भवति तथापि सेतुं बधान किमर्थमित्यत्राह—ते तव यशसो विभूत्यै विस्ताराय तथाहि दिग्विजयिनो भूपाः यं सेतुमुपेत्य दुष्करं त्वत्कर्मावेक्ष्य त्वद्यशो गास्यन्ति ॥ १५ ॥

तद्वाक्यमभिनन्द्य यत्कृतं तदाह—बद्ध्वेति । कपीन्द्राणां करैः कम्पितानि भूरुहाणामङ्गानि शाखादीनि येषु तैर्विविधानामद्रीणां कूटैः शिखरैरुदधौ सेतुं बद्ध्वा रघुपतिः सुग्रीवादयः प्रमुखा येषां तैरनीकैः कपिभिः सह अनीकैरिति पाठे सैन्यैः सहेत्यर्थः । अग्रे सीतान्वेषणसमये हनुमतैव दग्धां लङ्कां विभीषणदृशा बुद्ध्या तत्प्रदर्शितमार्गेणातिभावः आविवेश ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रक्षस्स्वसुः शूर्पणख्याः रूपं व्यकृत कर्णनासिकाच्छेदनलक्षणविकारं कारितवान् अटमानः वन इति शेषः ॥ ९ ॥

शूर्पणखीमुखात्सीतायाः सौन्दर्यादिविषयकथायाः श्रवणेन दीपितः प्रज्वलितो हृच्छयः कामो यस्य स तथा तेन दशकन्धरेण रावणेन सृष्टं प्रतिपाद्य प्रेषितम् "उत्सर्जनविसर्जनेन विभाणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्" इत्यभिधानं । कृतैणवपुषा विरचितमृगाकारेणाश्रमतः समीपे विचरन्तं विलोक्य सीतया प्रकृष्टः उल्लिखितो मोहितो वशीकृत इति यावत् आश्रमतोऽपकृष्टः दूरं नीतो रामो विशिखेन मारीचम् आशु जघ्ने इत्यन्वयः । उग्रो नरसिंहो हिरण्यकशिपुनामानम् अरिं "उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावान्" इति श्रुतिः । रुद्रोऽन्धकाख्यं रिपुं वा "उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत्" इत्यभिधानम् ॥ १० ॥

निर्ऋत्याविरासुसविवक्षया रक्षोधमेन रावणेन विपिने वृकवत्स्थितेन वृणोत्यावृणोत्यात्मानमिति वेषान्तरेण स्थितेनेत्यर्थः । असमक्षमप्रत्यक्षं रामस्येति शेषः । वैदेहराजदुहितरि सीतायामपयापितायामपनीतायाम् प्रवने नियुक्तेन भ्रात्रा लक्ष्मणेन रहितायामिति शेषः । प्रियया सीतया वियुक्तः लोकदृष्ट्येति शेषः स्त्रीसङ्गिनां रतिमितीत्थं प्रथयन् प्रख्यापयन् चचार अनेन विटजनशिक्षणार्थमेवं दर्शितमिति ज्ञायते प्रथयन्नित्युक्तेः । किमर्थमेवं कल्पना ? तत्स्वभावानुभवात्किं न स्यादिति चेन्न—

"नित्यपूर्णसुखज्ञानस्वरूपोऽसौ यतो विभुः ।
ततोऽस्य राम इत्याख्या तस्य दुःखं कुतोऽण्वपि ॥
तथापि लोकशिक्षार्थमदुःखो दुःखवर्तिवत् ।
अन्तर्हितां लोकदृष्ट्या सीतामासीत्स्मरन्निव" ॥

इति स्मृतिविरोधात् प्रियया वियुक्तत्वदर्शनमपि लोकदृष्ट्यपेक्षयेति ज्ञातव्यं । तत्कुतोऽवगतमिति चेत्—

"ज्ञानार्थं पुनर्नित्यसम्बन्धः आत्मनः श्रिया ।
अयोध्याया विनिर्गच्छन् सर्वलोकस्य चेश्वरः ॥
प्रत्यक्षं तु श्रिया सार्धं जगामारण्यमव्ययः" ॥

इति स्मृत्या ज्ञातव्यम् । एवमन्यत्रापि प्रमाणसामर्थ्यात्सर्वत्राप्यनुसन्धेयोऽन्यार्थ इति विशदं समस्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

इतोऽपि श्रीरामः साक्षान्नारायणावतार एव. न देवदत्ताद्यन्यतमः तस्य प्रियावियोगादिना दुःखप्रकटनमसुरजनमोहनाय

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

मानुषावतारदेवताजनशिक्षणाय चेत्येतदन्यैः श्लोकैरेव ज्ञातुं सुशकमित्याशयेन तन्माहात्म्यं प्रकटयति--यद्रोषेति । यस्य रामस्य रोषेण तीव्रश्च परिवृत्तश्च कटाक्षः यद्रोषतीव्रपरिवृत्तकटाक्षस्तस्य पातेन लक्ष्मणेभयाद्विपर्यीकरणेन सम्भ्रान्ता इतस्ततोऽनवस्थिता नक्राश्च मकराश्च यस्मिन् स तथा भयेन गीर्णो नष्टो घोषो यस्मिन् स तथा अत एव तूष्णीं स्थित इत्यर्थः। मूर्द्धाणमर्घ्यपाद्यादिपूजासाधनम् रूपी करचरणादिविशिष्टावयवोपेतः ॥ १३ ॥

जडवद्चेतनवद्धीर्येषां ते तथा ज्ञानपूर्वप्रवृत्तिशून्या इत्यर्थः जडाधारा, इत्यर्थोऽपि ग्राह्यः अनेन तावद्वेषास्मत्तः प्रयोजनमिति सूचयति---वेदान्ते जगत्कारणस्य ब्रह्मत्वं निरणायि रामस्य तद्भावात्तत्त्वं कथमिति चेत्तदस्याप्यस्तीत्याह--त्वमिति। यस्त्वं सत्त्वगुणात्सुरगणान् अब्धार्द्धाः रजोगुणात् प्रजेशान् मनुष्यानसृजः मन्योस्तमोगुणाच्च भूतपतयः भूतपतीन् ब्रह्मरुद्रसनादिबलुयणास्तान् उदभावयः स परमात्मादिमहत्तत्त्वान्तजगतः कर्ता भवानन्यः गुणैः प्रवर्त्तमानस्य गुणानिमित्ताभिभवो नाशङ्कनीयः गुणानां तदधीनत्वादित्याशयेनाह---गुणेश इति कोपस्य तमःकार्यत्वात्तेन तल्लक्षयति ॥ १४ ॥

यथाऽयमेहो विष्ठा शरीरान्निर्गता शुनामुपभोगाय भवति तथाऽयमपि विश्रवसो देहान्निर्गतत्वेनात्रमेहस्थानीयस्त्वच्छरनिर्भिन्नहृदयः शुनामशनाय स्यादित्यतो विश्रवसोऽवमेहमित्युक्तं त्रैलोक्यस्य रोदनकरणत्वात् त्रैलोक्यरावणम् हे वीर! इह मयि वितत्ये विस्ताराय यं सेतुम् ॥ १५ ॥

विविधाद्रिकूटैर्नानाविधपर्वतश्रृङ्गैः कपीन्द्राणां करैः कम्पितानि भूरुहाणां वृक्षाणाम् अङ्गानि शाखोपशाखालक्षणानि येषु तानि तथा तैः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

इति 'अनेन' प्रकारेण परमभक्तानुकम्पोद्दीपनप्रकारेण स्त्रीसङ्गिनां या गतिश्चेष्टा विलापाद्या तामेव प्रथयन् विस्तारयन् चचार इतस्ततो बभ्राम इदमेवोक्तं प्रिययेति वक्ष्यते च दयितेत्यादि ॥ ११ ॥

सङ्गतोऽनुजः श्रीलक्ष्मणो यत्र तादृशः ॥ १२–२९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

रक्षसो रावणस्य स्वसुः शूर्पणखायाः रूपं व्यकृत कर्णनासाच्छेदेन विकारमनयत् जघ्ने जघान अपारणीयम् अन्यैरसह्यं कोदण्डं पाणौ यस्य सः ततश्च अटमानः वने भ्रमन् कृच्छ्रं सकष्टमुवास ॥ ९ ॥

ततश्च शूर्पणखामुखात् श्रुत्वा सीतां हरिष्यता रावणेन स्वस्माद्दीतेन स्वस्याश्रमादपकर्षणार्थं सृष्टं विसृष्टं प्रेषितं मारीचं विलोक्य जघान, कथम्भूतम्? अद्भुतेनाथवपुषा स्वर्णहरिणशरीरेणोपलक्षितं स्वयं कथम्भूतः? आश्रमतोऽपकृष्टः दूरं गतः कं दक्षं यथा उग्रः श्रीरुद्रः ॥ १० ॥

रक्षोऽधमेन रावणेन वृकवत् वृकेणेव असमक्षं परोक्षत एवापयापितायाम् अपहृतायां सत्यां प्रियया प्रेमवत्या सीतया वियुक्तः विप्रलम्भश्रृङ्गाररसाश्रयतत्त्वभूतः। प्रेमाणामेव विप्रलम्भरसमयीभूतमास्वादयन् तदनुभावसात्त्विकसञ्चार्यादिकं विलापमूर्च्छोन्मादादिकं प्रकटयन्नेव चचार कथम्भूतः? इतीत्यनेनैव प्रकारेण स्त्रीसङ्गिनां गतिं विलापादिदुःखोदर्कां प्रथयन् बहिर्दर्शिनो जनान् प्रख्यापयन् अन्तर्दर्शिनस्तु गतिं प्रख्यापयन् इति प्रथामात्रमेतत्त्वं तु वस्तुत इत्यर्थः,"चिन्मयेऽस्मिन् महाविष्णौ जाते दशरथे हरौ" इति रामतापनीश्रुत्यादिप्रमाणेन चिदानन्दमयमनोबुद्धीन्द्रियशरीरस्य परब्रह्मणस्तस्य दुःखसम्भावनापि शास्त्रयुक्तिप्रतिकूलेति पञ्चमस्कन्धीयकिंपुरुषवर्षरामप्रसङ्गव्याख्यानयुक्त्या ज्ञातव्येव ॥ ११ ॥

आत्मार्थेन कृत्येन कर्मणा रावणेन सह युद्धेन हतं कृत्यं शास्त्रीयं दहनादिकं यस्य जटायुषं पुत्र इव दग्ध्वा कबन्धं स्वग्रहणाय प्रसारितबाहुं राक्षसमहन् अथ वालिनि हते सति तैः कपिभिर्दयितागतिं बुद्ध्वा वेलां समुद्रतीरं गतो रामः ॥ १२ ॥

तत्र त्रिरात्रोपवासेन प्रतीक्षितोऽपि सिन्धुर्यदा नोपसन्ने तदा स्वैश्वर्य्यं सस्मारेत्याह—यस्य रोषविभ्रमेण क्रोधविलासेन विवृत्तो विकटो यः कटाक्षपातस्तेन सम्भ्रान्ता विपन्ना नक्रा मकराश्च यस्य सः भयेन गीर्णः ग्रस्तः स्तम्भितो घोषो येन सः अर्हणमर्घ्यादिपूजोपहारम् ॥ १३ ॥

जडधियो जलधित्वाज्जडाः त्वच्छासितमप्राप्य त्वां न विद्मः। पशवो हि लकुडप्रहारमलब्ध्वा मनुष्यं यथा न गणयन्ति तथेति भावः। नन्वधुना परिचितोऽस्मि न वा तत्राह—यदिति। पृथक्पदं यस्येत्यर्थः। मन्योस्तमसः तस्य गुणस्य गुणरूपप्रधानस्य ईशः नियन्ता ॥ १४ ॥

विश्रवसोऽवमेहं मूत्रतुल्यं त्रैलोक्यं रावयति क्रन्दयतीति तथा तं यं सेतुमुपेत्य गायन्ति त्वद्यशो गास्यन्ति ॥ १५ ॥

अद्रिश्रृङ्गैः कीदृशैः कपीन्द्राणां करैः कम्पितानि भूरुहाणामङ्गानि शाखादीनि येषु तैः विभीषणस्य दृशा बुद्ध्या ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

रक्षसः रावणस्य स्वसुः अशुद्धबुद्धेः भगवत्प्रियां जिघृक्षोः रूपं व्यकृत विकारमनयत् तस्याः खरत्रिशिरोदूषणमुख्या ये बन्धवस्तान् चतुर्दशसहस्रं जघ्ने जघान हतवान् अपारणीयम् असह्यं कोदण्डं धनुः पाणौ यस्य तथाभूतः अटमानः सञ्चरन् कृच्छ्रं यथा तथा उवास संसारिणां दुःखदत्वं द्योतयितुं कृच्छ्रमुवासेत्युक्तं परमेश्वरस्य दुःखाभावात् ॥ ९ ॥

हे नृपते! सीताकथाश्रवणेन दीपितो हृच्छयो यस्य तेन सृष्टं नियुक्तम् अद्भुतैणवपुषोपलक्षितं मारीचं तेनैवाऽऽश्रमतोऽपकृष्टः विलोक्य आशु जघ्ने जघान यथा कं दक्षम् उग्रो वीरभद्रः ॥ १० ॥

तदा रक्षोऽधमेन रावणेन वृकवत् वृकेणेव असमक्षं चौर्येण

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वैदेहराजदुहितरि अपयापितायाम् एवं प्रियया वियुक्तः भ्रात्रा सह वने चचार, किं कुर्वन्? इति अनेन प्रकारेण स्त्रीसङ्गिनां दुःखावर्कां गतिं प्रथयन् प्रख्यापयन् ॥ ११ ॥

आत्मार्थेन श्रीरामार्थेन कृतेन सीताविमोचनप्रयत्नेन हतानि कृत्यानि संसारप्रापकानि कर्माणि यस्य तं जटायुष तच्छरीरं दग्ध्वेत्यर्थः । जटायुर्मुक्तोऽभूदिति भावः । कबन्धं राक्षसं च अहन् जघान ततः कपिभिः सुग्रीवादिभिः सह सख्यं विधाय अथ वालिनि सुग्रीवविरोधिभूते हते तैः कपिभिः दयितागतिं बुध्वा अजभवाऽभ्यार्चितावङ्घ्री यस्य तथाभूतः सः श्रीरामः मनुजः मनुवंशे आविर्भूतः प्लवगेन्द्रसैन्यैः सह वेलां समुद्रतीरमगात् ॥ १२ ॥

लङ्कां जिगमिषुः श्रीरामः समुद्रतीरे त्रिरात्रमुपवासं कृतवान् तदाप्यनागतं समुद्रं प्रति रोषं चकार तदा यस्य श्रीरामस्य रोषविभ्रमेण क्रोधलीलया विवृत्तस्य प्रस्फुरितस्य कटाक्षस्य पातेन सम्भ्रान्ताः नक्रा मकराश्च यस्मिन् भयेन गीर्णास्तम्भितो घोषो येन सः सिन्धुः रूपी मूर्तिमान् सन् अर्हणाम् अर्घ्यादिकं शिरसि परिगृह्य पादारविन्दमुपगम्य एतद्वक्ष्यमाणं बभाषे ॥ १३ ॥

हे भूमन्! जडधियः वयम् अत एव त्रिरात्रमिह वसन्तं कूटस्थं निर्विकारमादिपुरुषं जगतामधीशं नु निश्चितं न विदाम इदानीं तु जानीमः यदिति पृथक्पदं यस्य सत्त्वादितः सुरगणादयः सगुणेशात्वादिगुणानियन्ता भवानिति ॥ १४ ॥

कामं यथेष्टं सेतुं विनैव जलमाक्रम्यापि प्रयाहि विश्रवसः अवमेहं पुत्रापसदं त्रैलोक्यं रावयत्याक्रन्दयतीति तथा तं दशकन्धरं जहि हे वीर! यथापि दिग्विजयिनो भूपाः समुपेत्य तव यशो गायन्ति गास्यन्ति तत् इह मयि ते यशसो वितत्यै बध्नीहि ॥ १५ ॥

एवं समुद्रेणोक्तो रघुपतिः कपीन्द्राणां करैः कम्पितानि भूरुहाणां द्रुमाणामग्राणि येषु तैर्विविधाद्रिकूटैः उदधौ सेतुं बद्ध्वा अग्रे हनुमता दग्धां लङ्कां विभीषणदृशा विभीषणानुमत्या सुग्रीवादिभिः सह अविशत् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

दुष्ट बुद्धि वाली राक्षस की बहिन ऐसी सूपनखा की नाक कान काटकर उसको कुरूप बनाकर उसके खर, त्रिशिरा, दूषण जो मुख्य बंधु लोग तिनको और चौदह हजार बड़े २ राक्षसों को जिनने मारा, और शत्रुओं को असह्य कोदंड [धनुष] को हस्त में लेकर दुःख से भी वन में पर्यटन करते हुए वास करते भये ॥ ९ ॥

हे नृपते! सीता जी के सौभाग्य को सुनकर कामी होने वाले रावण के रचे हुए कपट मृगको देखकर उस को लीला रस में अद्भुत मृग अर्थात् सुवर्ण का मृग जानकर आश्रम से पीछे २ दौड़कर उस मरीच को तत्काल में बाण से मारते हुए जैसे ब्रह्मा के पीछे दौड़ कर महादेव ने ब्रह्मा को मारा ॥१०॥

इतने बीच में राक्षसाधम रावण के इस विपनमें वृक जन्तु के तरह जनकराज पुत्री के हरण करने पर आप प्रियतमा से वियोग को प्राप्त हुए, और भ्राता लक्ष्मण के साथ दीन सदृश स्त्रीसङ्गी लोगों की दुःख परिणाम वाली गति को जनाते हुए विचरते भये ॥ ११ ॥

तदनंतर अपने कार्य के अर्थ रावण के साथ युद्ध करने वाले ऐसे जटायुजी का शास्त्रीय दहनादि रूप कृत्य करके आगे चल कर कबन्ध को मारते हुए तत्पश्चात् आगे चलने से सुग्रीवादि वानरों के साथ मित्रता कर बाली को मार वानरोंके द्वारा अपनी प्रिया श्रीजानकी की खबर मंगाकर ऋच्छ वानरों की अपार सेना को साथ लेकर मनुज सहित वह मनुज सागर के तट पर गया, कि—जिसके चरण को सब काल तक शंकर और अज (ब्रह्मा) सर्वदा ही भजते हैं और अर्चन भी करते हैं ॥ १२ ॥

समुद्र के तटपर तीन दिन रह कर उपवास करने पर भी जब समुद्र नहीं उपस्थित हुआ त आपने रोष की लीला से नेत्र उघाड़ कर जब समुद्र पर कटाक्ष फैंका बस इतने में ही जितने भीतर जलजन्तु रहने वाले नाके मगर आदिक रहे वे सब ही अरबल बखल होगये समुद्र ने मारे डरके घोष (शब्द) करना छोड़ दिया और मूर्त्तिमान होकर मस्तकपर पूजा की सामग्री धर कर चरणों के समीप आकर इस प्रकार बोलता हुआ ॥ १३ ॥

समुद्र बोला, कि—हे भूमन्! जड बुद्धि ऐसे हमने अब तक आपको नहीं जाना रहा कि कूटस्थ आदि पुरुष सब जगत के अधीश्वर आपही हैं, हे भगवन्! जिन आपके सत्व गुण से सुरगण हुए रजोगुण से प्रजेश [मरीची आदिक] हुए और क्रोध से रुद्र हुए वो आप साक्षात् तीनों गुणों के नियन्ता हो ॥ १४ ॥

हे महाराज! आप इच्छा पूर्वक पधारो और विश्रवा की खोटी संतान, तथा तीनों लोक को रोदन कराने वाला, ऐसे रावण को मारो—और आपके यश के विस्तार करने के लिये सेतु भी बांधिये, जिस सेतु तक आकर दिग्विजयी भूपति लोग आपके यश को गाया करेंगे ॥ १५ ॥

तब इतना सुनकर श्रीरामचन्द्रजी बड़े २ कपीन्द्रों के करों से कंपित हुई शाखायें जिनकी ऐसे वृक्षों वाले अनेक पर्वतों के शिखरों से समुद्र में सेतु बांधकर, सुग्रीव, नील, हनुमान इत्यादि जोधाओं के अनीकों [सेनाओं] सहित विभीषण की सलाह से हनुमान् जी जलाई हुई लंका में प्रवेश करते हुए ॥ १६ ॥

सा वानरेन्द्रबलरुद्धविहारकोष्ठश्रीद्वारगोपुरसदोवलभीविटङ्का ।
निर्भज्यमानधिषणध्वजहेमकुम्भशृङ्गाटका गजकुलैर्ह्रदिनीव घूर्णा ॥ १७ ॥
रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुम्भकुम्भधूम्राक्षदुर्मुखसुरान्तनरान्तकादीन् ।
पुत्रं प्रहस्तमतिकायमकम्पनादीन् सर्वानुगान् समहिनोदथ कुम्भकर्णम् ॥ १८ ॥
तां यातुधानपृतनामसिशूलचापप्रासर्ष्टिशक्तिशरतोमरखड्गदुर्गाम् ।
सुग्रीवलक्ष्मणमरुत्सुतगन्धमादनीलाङ्गदर्क्षपनसादिभिरन्वितोऽगात् ॥ १९ ॥
तेऽनीकपा रघुपतेरभिपत्य सर्वे द्वन्द्वं वरूथमिभपत्तिरथाश्वयोधैः ।
जघ्नुर्द्रुमैर्गिरिगदेषुभिरङ्गदाद्याः सीताऽभिमर्शहतमङ्गलरावणेशान् ॥ २० ॥
रक्षःपतिः स्वबलनष्टिमवेक्ष्य रुष्ट आरुह्य यानकमथाभिससार रामम् ।
स्वःस्यन्दने द्युमति मातलिनोपनीते विभ्राजमानमहनन्निशितैः क्षुरप्रैः ॥ २१ ॥
रामस्तमाह पुरुषादपुरीष ! यन्नः कान्ताऽसमक्षमसताऽपहृता श्ववत्ते ।
त्यक्तत्रपस्य फलमद्य जुगुप्सितस्य यच्छामि काल इव कर्तुरलङ्घ्यवीर्यः ॥ २२ ॥
एवं क्षिपन् धनुषि सन्धितमुत्ससर्ज बाणं स वज्रमिव तद्धृदयं बिभेद ।
सोऽसृग्वमन्दशमुखैर्न्यपतद्विमानाद्धाहेति जल्पति जने सुकृतीव रिक्तः ॥ २३ ॥
ततो निष्क्रम्य लङ्काया यातुधान्यः सहस्रशः ।
मन्दोदर्या समं तस्मिन् प्ररुदन्त्य उपाद्रवन् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततश्च सा लङ्का घूर्णा प्रचलिता बभूव, कथंभूता, ? वानरेन्द्राणां बलैरुद्धा विहारादयो यस्याम् निर्भज्यमाना धिषणादयो यस्यां सा तत्र विहारः क्रीडास्थानं कोष्ठं धान्यागारादि श्रीः कोशः द्वारं गृहादीनाम्, गोपुरं पुरद्वारम् सदः सभा वलभी प्रासादादिपुरोभागच्छादिनी विटङ्कः कपोतपालिका धिषणा वेदिकादि शृङ्गाटकं चतुष्पथम् ॥ १७ ॥

रक्षःपती रावणः पुत्रमिन्द्रजितं प्रहस्तादींश्च समहिनोत् प्रायुङ्क्त ॥ १८ ॥

असिशूलादिभिर्दुर्गमां तां यातुधानपृतनां सुग्रीवादिभिरन्वितः श्रीरामोऽभ्यगात् मरुत्सुतो हनुमान् ऋक्षो जाम्बवान् ॥ १९ ॥

ते रघुपतेरनीकपाः अङ्गदाद्याः सर्वे रावणस्येभादिनिर्वृत्तरूपं सैन्यं तत्र द्वन्द्वं यथा भवति तथा अभिपत्य सङ्गम्य द्रुमादिभिर्जघ्नुः, कान् ? सीताया अभिमर्शेन हतं मङ्गलं यस्य स रावण ईशो येषां तान् ॥ २० ॥

स्वबलस्य नष्टिं नाशमवेक्ष्य रुष्टः क्रुद्धः सन् यानकं पुष्पकं विमानं रथं वाऽऽरुह्य श्रीराममभिससार अथ तं स्वःस्यन्दने स्वर्गस्थे इन्द्रस्य रथे मातलिनेन्द्रसारथिनोपनीते द्युमति दीप्तियुक्ते विभ्राजमानमहनदहन् ॥ २१ ॥

हे पुरुषादपुरीष ! राक्षसपुरीषप्राय यद्यस्मादपहृता श्ववत् श्वा यथाऽसमक्षं गृहं प्रविश्य किमपि हरति तद्वत् तस्मात् जुगुप्सितस्य कर्मणः कर्तुस्तेऽद्य काल इवालङ्घ्यवीर्योऽहं फलं यच्छामि अधर्मकर्तुः पुंसः कालो यथा यच्छतीति वा ॥ २२ ॥

रिक्तः क्षीणपुण्यः सुकृती विमानादिव विमानात्पुष्पकात् न्यपतदिति वा ॥ २३ ॥

राक्षसस्त्रीणां विलापमाह—तत इति पञ्चभिः । मन्दं स्वल्पमुदरं यस्यास्तया रावणभार्यया सह ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सेति । सा श्रीरामेण सकपिसैन्येन प्रविष्टा लङ्का गजकुलैः ह्रादिनी यथा घूर्णा भवति तद्वत् घूर्णा बभूव, कथम्भूता ? वानरेन्द्राणां बलैः रुद्धा विहारादयो यस्यां निर्भज्यमाना धिषणादयो यस्यां सा तत्र विहारः क्रीडास्थानं कोष्ठं धान्यागारादि श्रीःकोशः द्वारं गृहादीनां, गोपुरं पुरद्वारं सदः सभाः वलभी प्रासादादिपुरो-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आगच्छादिनी विटङ्कः कपोतपालिका धिषण्यं वेदिकादि ध्वजहेमकुम्भौ प्रसिद्धौ शृङ्गाटकश्चतुष्पथः ॥ १७ ॥

रक्ष इति । रक्षःपती रावणः स्वसैन्यवधं दृष्ट्वा निकुम्भादीन् एकैकशः स्वस्वबलसहितान् पुत्रमिन्द्रजितं प्रहस्तादींश्च सर्वाननुगान् भृत्यान् समहिनोत् प्रायुंक्त अथ कुम्भकर्णं च समाहिनोत् ॥ १८ ॥

तामिति । तामसिशूलादिभिर्दुर्गमां यातुधानानां पृतनां सेनां सुग्रीवादिभिरन्वितः श्रीरामोऽभ्यगात् तत्र मरुत्सुतो हनुमान् ऋक्षो जाम्बवान् ॥ १९ ॥

त इति । ते रघुपतेरनीकपाः सर्वे अङ्गदाद्याः रावणस्येभादीनां गजादीनां यूथैर्वरूथं सैन्यं तद्द्वन्द्वं यथाभवति तथा अभिपद्य संरभ्य द्रुमैर्गिरिभिर्गदाभिरिषुभिश्च सीताया अभिमर्शनेन हतं मङ्गलं यस्य स रावण ईशो येषां तान् निकुम्भादीन् जघ्निरे ॥ २० ॥

रक्ष इति । अथ रक्षःपती रावणः स्वबलस्य नाशं नाशमवेक्ष्य क्रुधः कुद्ध्यसन् यानकं विमानमारुह्य श्रीराममभ्यपतत् अथ स्वःस्यन्दने इन्द्रस्य रथे मातलिना इन्द्रसारथिना उपनीते समानीते द्युमति दीप्तियुक्ते विभ्राजमानं श्रीरामं क्षुरप्रैः क्षुरधारातुल्याग्रैर्विशिखैर्बाणैरहनत् तताड तनादित्यादेव सिद्धे कृञ्प्रहणेन गणकार्यस्यानित्यत्वादार्षत्वाद्वा शपोलुक् अभावः ॥ २१ ॥

तमेवं ताडयन्तं रावणं श्रीराम आह—किमिति । हे पुरुषादपुरीष । राक्षसेषु तेषां वा पुरीषप्राय यस्मान्नोऽस्माकमसमक्षं कान्ता असता दुरात्मना त्वया शुनेवापहृता शुना यथा असमक्षं गृहं प्रविश्य किमपि वस्त्वपह्रियते तद्वदिति दृष्टान्तार्थः, तस्मात् जुगुप्सितस्य, कर्मणः इति शेषः । कर्तुस्ते निर्लज्जस्य तवाद्य कालो मृत्युरिवालंघ्यवीर्योऽहं फलं यच्छामीति ॥ २२ ॥

एवमित्थमधिक्षिपन् धनुषि सन्धितं बाणमुत्ससर्ज प्रायुंक्त स बाणो वज्रमिव तस्य रावणस्य हृदयं बिभेद स रक्षो रावणः दशभिर्मुखैरसृक् रुधिरं वमन् जने पश्यति जने हाहेति वादिनि सति विमानात् पुष्पकादपतत् यथा सुकृती क्षीणपुण्यः स्वर्लोकात् पतति तद्वत् ॥ २३ ॥

ततइति । ततो यातुधान्यः राक्षस्यो मन्दोदर्या सह लङ्कायाः निष्क्रम्य प्ररुदन्त्यस्तत्र रावणसमीपे उपाद्रवन् आजग्मुः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यदा सा लङ्का रामेणावृता तदा गजकुलैर्घूर्णा ह्रदिनीव घूर्णाऽभूदिति शेषः । विहरन्त्यस्मिन्निति विहारं क्रीडास्थानं कोष्ठमन्तर्गृहं सद्द्वारं सभाद्वारं प्रशस्तसाधारणद्वारं वा गोपुरं पुरद्वारं सदः सभास्थानं वलभी गृहाच्छादनान्तर्नाली दारुभिः परितो निर्मिता गोपानसीति कीर्त्यते विटङ्कः पक्षिपङ्क्तिका वानरेन्द्राणां बलेन सेनया रुद्धा आवारिताः विहारादयो यस्याः सा तथा

"आच्छादनं स्याद्वलभीगृहाणां गोपानसी दारुषु वक्रसंस्था
निम्नं वलीकं पटलान्तमाहुः कपोतपाली च विटङ्कसंज्ञा" ॥
इति हलायुधः—

"गोपानसी तु वलभीच्छादने वक्रदारुणि ।
कपोतपालिकायान्तु विटङ्कं पुन्नपुंसकम्" ॥

इत्यमरः । निर्भज्यमाना वानरेन्द्रबलेन निर्भिद्यमाना धिषण्यध्वजाः गृहालङ्कारहेतवः हेमकुम्भाः सुवर्णकलशाः शृङ्गाटकाः गृहमुखाग्रतोऽन्तर्भित्त्यूर्ध्वाङ्कुराहैकदेशाः यस्यां सा तथा ध्वजोपरिस्थहेमकुम्भैर्युक्ताः शृङ्गाटकाः चतुष्पथा वा ॥ १७ ॥

तद्वानरेन्द्रबलकृतं कर्म समहिनोदपातयत् ॥ १८ ॥

या रावणेन प्रेरिता तां यातुधानपृतनां राक्षससेनाम् ॥१९॥

रघुपतेस्ते अनीकपाः सेनानायकाः वरूथं रथगुप्तिमभिपद्य प्राप्य इभाश्च पत्तयश्च रथाश्चाश्वाश्च योधाश्च यस्मिन् तदिभपत्तिरथाश्वयोधं द्वन्द्वं द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् इभादिभ्यां क्रियमाणं युद्धम् अभ्युपगम्य राक्षसबलं अघ्नन्निरित्यन्वयः "रथगुप्तिर्वरूथो ना कूबरो ना युगन्धरः" इति यादवः । कीदृशं बलं सीताभिमर्शेन सीतापरामर्शेन सीताया अपहारेणेत्यर्थः । हतं नष्टं मङ्गलं पुण्यं यस्य स तथा स चासौ रावणः सीताभिमर्शहतमङ्गलरावणः स एवेशो यस्य तत्तथा तत् ॥ २० ॥

द्युमति तेजोवति स्वः स्वर्गादवतीर्णे स्यन्दने रथे विभ्राजमानं क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैः "अर्द्धचन्द्रः क्षुरप्रः स्यात्" इति । प्रासः कुन्तः ऋष्टिः प्रसिद्धा शक्तिः शतमारणी तोमरः लोहमयत्रिफलः निस्त्रिंशः खड्गः पट्टिशः लोहदण्ड इत्यर्थः । शतघ्नी चतुस्ताला लोहकण्टकसंचिता केचित् शतघ्नीमयःकण्टकसंछन्नां महाशिलां वदन्ति भुशुण्डी वृत्तायःकीलसञ्चिता दारुमयी हस्तिपरो गजप्रासहेतुरष्टमुनयः देवदण्डोऽश्वप्रासकरो रत्निमात्रः द्रुघणो मुद्गरः तत्र शस्त्रादयः हस्तमुक्तं शरादिकं यन्त्रमुक्तं शरादिकं यन्त्रमुक्तं मुक्तामुक्तं नागपाशादिकम् अमुक्तं छुरिकादिकमिति चतुर्विधमायुधं प्रसङ्गात्कथितम् ॥ २१ ॥

हे पुरुषादपुरीष ! राक्षसाधम ! "अपकृष्टं पुरीषं स्यात् विड्यजिष्कममच्युत" इति असता अप्रशस्तकर्मणा त्वया कान्ता सीता नः अस्माकमसमक्षम् अस्मान्वञ्चयित्वाऽपहृतेति यस्तस्माद्धत्यक्तत्रपस्य निर्लज्जस्य रक्षस्त्वेन जुगुप्सितस्य ते तव तस्य कर्मणः फलं कर्तुमनेकार्थत्वाद्दातूनां दातुमिच्छामि तवाधुना तल्लङ्घनमशक्यमित्याशयेनाह—काल इति । कालोऽन्तकः "कालो मृत्यौ यमे" इति यादवः "वीर्यं पराक्रमे रेतस्यपि माहात्म्ययोरपि" इति रावणः ॥ २२ ॥

सुकृती भुक्तपुण्यः स्वर्गादिव॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वानरेन्द्राणां बलैरुद्धा विहारादयो यस्या विहारः क्रीडास्थानं कोष्ठं धान्यागारादिभिः कोशः द्वारं गृहद्वारं गोपुरं पुरद्वारं सदः सभा वलभी प्रासादोर्ध्वशिखरगृहं विटङ्कः कपोतपालिका तत्रैव निर्भज्यमाना धिषण्याद्या यस्यां धिषण्यं वेदिकादि शृङ्गाटकं चतुष्पथं घूर्णा घूर्णिता ॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तीसारार्थदर्शिनी ।

पुत्रमिन्द्रजितं समहिनोत् युद्धार्थं प्रायुङ्क्त ॥ १८ ॥
अन्वितः श्रीरामः ॥ १९ ॥

ते रघुपतेरनीकपा अङ्गदाद्याः सर्वे रावणस्य इभादिभिर्यद्वरूथं सैन्यं तत्र द्वन्द्वं यथा भवति तथाऽभिपत्य सङ्गम्य द्रुमादिभिर्जघ्नुः कान्? सीताया अभिमर्शेन हरणेन हतं मङ्गलं यस्य तथाभूता रावण एव ईशो येषां तान् ॥ २० ॥

यानकं पुष्पकं विमानं रथं वा स्वःस्यन्दने स्वर्गीयरथे दीप्तिमति मातलिना इन्द्रसारथिना उपनीते भ्राजमानं रामम् अहनत् अहन् क्षुरैः शरैः ॥ २१ ॥

हे पुरुषादपुरीष ! राक्षसानां पुरीषतुल्य ! यद्यस्मादपहृता श्ववत् शुना यथा असमक्षमेव गृहं प्रविश्य धनमपह्रियते तद्वत् अद्य जुगुप्सितस्य कर्मणः कर्तुः कालो यम इव अहं ते फलं यच्छामि ॥ २२ ॥

स बाणैः तस्य रावणस्य स रावणः रिक्तः क्षीणपुण्यः सुकृती विमानादिव न्यपतत् ॥ २३ ॥
मन्दोदर्या रावणभार्यया ॥ २४—२७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यां श्रीरामः अविशत् सा लङ्का गजकुलैः ह्रदिनीव घूर्णा अर्दिता वानरैरिति शेषः एतदेवाह वानरेन्द्रबलैः रुद्धा विहाराद्यो यस्यां सा तत्र विहाराः क्रीडाभूमयः कोष्ठानि धान्यादीनाम् श्रियः नानाविभूतयः द्वाराणि गृहादीनाम् यद्वा श्रीयुक्तानि द्वाराणि गोपुराणि पुरद्वाराणि सदःशब्देन सभाः वलभ्यः प्रासादाग्रे पुरोभागाच्छादिन्यः विटङ्काः कपोतपालिकाः पुनः कथंभूता निर्मज्यमानाः धिषणादयो यस्याः सा तत्र धिषणानि वेदिकादीनि ध्वजाः हेममयाः कुम्भाः शृङ्गाटकाः चतुष्पथाः ॥ १७ ॥

रक्षःपतिः रावणः तत् लङ्कायाः धर्षणं दृष्ट्वा निकुम्भादीन् पुत्रमवलोक्य इन्द्रजितं प्रहस्तादींश्च समहिनोत् प्रायुङ्क्त ॥ १८ ॥

सुग्रीवादिभिरन्वितः श्रीरामः मरुदादिभिर्दुर्गां तां यातुधानपृतनामगात् ॥ १९ ॥

तदा ये अङ्गदाद्याः रघुपतेः अनीकपाः ते सर्वे रावणस्येभादिभिर्यद्वरूथं सैन्यं तद्द्वन्द्वं यथा भवति तथाऽभिपत्य सङ्गम्य सीतायाः अभिमर्शेन हतं मङ्गलं यस्य स रावण ईशो येषां तान् द्रुमादिभिर्जघ्नुः ॥ २० ॥

स्वबलनाशं स्वकीयसैन्यनाशम् अवेक्ष्य यानकं पुष्पकमारुह्य रामम् अभिससार अभ्यपतत् अथ द्युमति स्वप्रभे स्वःस्यन्दने स्वर्गस्यन्दने इन्द्ररथे मातलिना इन्द्रसारथिनोपनीते विभ्राजमानं क्षुरप्रैः क्षुरधारातुल्याग्रैः निशितैरुज्ज्वलितैर्बाणैः अहनत् अहन् ॥ २१ ॥

हे पुरुषादपुरीष रक्षःपुरीषप्राय ! यद्यस्मात् श्वा यथा कस्यचित् किञ्चिदसमक्षमपहरति तथा ते त्वया नः कान्ता अपहृता तस्मात् अमकृच्छवीर्यः अनतिक्रमणीयप्रभावोऽहम् कालः जुगुप्सितस्य कर्मणः कर्तुर्यथा फलं प्रयच्छति तद्वत् जुगुप्सितस्य अद्य यच्छामि ॥ २२ ॥

विमानात् पुष्पकात् सः न्यपतत् यथा रिक्तः क्षीणपुण्यः सुकृती न्यपतति तद्वत् ॥ २३ ॥

मन्दोदर्या समं सह ॥ २४—२७ ॥

भाषाटीका ।

तब उस लंका की क्या दशा हुई सो कहते हैं कि—वानरेन्द्रों की सेना ने जब लंकामें प्रवेश किया तब उसने विहार स्थल, धान्य के कोठ, सम्पत्तिये, [खजाने] द्वार, गोपुर, सभायें, और अटा अटारी ये तथा कपोतों के बैठने की जगें इत्यादि सबोंक्यों रोक लिये, और सब कोई वीर लोग बडे २ धिषणों [महलों] को ढहाने लगे कितने एक ध्वजाओं को तोड कर गिराने लगे कितने एक सोने के कलशों को चौतरे चौराहे इन सबों को तोड फोड कर गिराने लगे, उस समय लंका ऐसी जान पडी कि जानों गजों के यूथों ने तलाई को मथाई हो ॥ १७ ॥

राक्षसों का पति रावण भी यह चरित्र देखकर निकुंभ, कुंभ, धूम्राक्ष, दुर्मुख, सुरांतक नरांतक, इत्यादिक जोधाओं को और अपने पुत्र प्रहस्त को और भी अतिकाय विकंपनादिकों को भी सेनाओं के सहित युद्ध के निमित्त भेजता हुआ तदनंतर कुंभकर्ण को भी भेजता हुआ ॥ १८ ॥

जब वह सेना बाहर निकलने लगी तब उस यातु धानों के सेना को असि, शूल, चाप, प्रास, ऋष्टि, शक्ति, शर, तोमर, खड्ग, इत्यादिक शस्त्रों से बडी दुर्गम और भयानक देखकर, आप भी सुग्रीव, लक्ष्मण, मरुत्पुत्र, (हनुमान्) गन्धमादन, नील, अंगद, ऋक्ष, पनस, इत्यादि वीरों को लेकर उस सेना के ऊपर जाते हुए ॥ १९ ॥

रावण की सेना के समीप पहुंचकर वे श्रीरघुपति के सेना पति लोग अपने २ समान युद्धके योग्य राक्षसों को देख द्वन्द्व युद्ध के लायक जोडीके राक्षसों से भिडकर समस्त अंगदादिक वीर वृक्षों से, और पर्वत, गदा, बाण, आदिकों से राक्षसों को मारने लगे, कैसे हैं वे राक्षस लोग कि—श्रीसीताजी के स्पर्श मात्र से, नष्ट मंगल होगया रावण रूप ईश (स्वामी) जिन का ॥ २० ॥

जब राम दलने मारने २ बहुत से राक्षसों को नष्ट कर दिये तब राक्षसेश्वर रावण ने अपनी सेना का नाश देखकर, बडा रोष किया और रथमें बैठकर श्रीरामके ऊपर चढाई करके चला, इतने में इन्द्र के सारथि मातलि के लाये हुए स्वर्ग के बडी कांति वाले स्वन्दन पर श्रीराघवेन्द्र भी अच्छी प्रकार विराजमान होकर स्थित हुए और आपके ऊपर रावण तीक्ष्ण बाण चलाने लगा ठीक है वीर लोग प्रथम हाथ नहीं छोडते हैं ॥ २१ ॥

अपने ऊपर बाण चलाते हुए को देखकर, श्रीराघवेन्द्र रावण से बोले, कि—हे राक्षसों के मैल ! जैसे स्वामी के न रहने पर श्वान घर में घुसकर कुछ वस्तु लेजावे इसी भांत जो तूं हमारी कांता को हमारे शून्य काल में हरण कर लाया है सो अब

स्वान्स्वान्बन्धून्परिष्वज्य लक्ष्मणेषुभिरर्दितान् ।
रुरुदुः सुस्वरं दीना घ्नन्त्य आत्मानमात्मना ॥ २५ ॥
हा हताः स्म वयं नाथ ! लोकरावण ! रावण ! ।
कं यायाच्छरणं लङ्का त्वद्विहीना परार्दिता ॥ २६ ॥
नैवं वेद महाभाग ! भवान् कामवशङ्गतः ।
तेजोऽनुभावं सीताया येन नीतो दशामिमाम् ॥ २७ ॥
कृतैषा विधवा लङ्का वयं च कुलनन्दन ! ।
देहः कृतोऽन्नं गृध्राणामात्मा नरकहेतवे ॥ २८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

स्वानां विभीषणश्चक्रे कोसलेन्द्रानुमोदितः ।
पितृमेधविधानेन यदुक्तं साम्परायिकम् ॥ २९ ॥
ततो ददर्श भगवानशोकवनिकाश्रमे ।
क्षामां स्वविरहव्याधिं शिंशुपामूलमास्थिताम् ॥ ३० ॥
रामः प्रियतमां भार्यां दीनां वीक्ष्याऽन्वकम्पत ।
आत्मसन्दर्शनाह्लादविकसन्मुखपङ्कजाम् ॥ ३१ ॥
आरोप्यारुरुहे यानं भ्रातृभ्यां हनुमद्युतः ।
विभीषणाय भगवान् दत्वा रक्षोगणेशताम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

अलंघ्य वीर्य वाला में निर्लज्ज ऐसे तोकों काल के सदृश तेरे निन्दित कर्म का फल अबही देता हूँ ॥ २२ ॥

इस प्रकार अधिक्षेप करते हुए, धनुषके ऊपर बाणका सन्धान कर छोड दिये, श्रीराघव का वह अमोघबाण वज्र के तरह रावण के हृदय को भेदन करता हुआ, तबतो रावण भी दशों मुख से रुधिरका वमन करता हुआ रथ पर से नीचे गिरपडा जैसे क्षीणपुण्य वाला सुकृती विमान से गिरे बस रावण के गिरने पर राक्षसों ने सब जगह हाहाकार करने लगे ॥ २३ ॥

तदनन्तर लङ्का में से मन्दोदरी के साथ हजारों राक्षसी निकल कर सब रावण के समीप को दौडती आईं ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

परैरर्दिता पीडिता ॥ २६ ॥ २७ ॥

गृध्राणामन्नं भक्ष्यः नरकहेतवे नरकभोगाय ॥ २८ ॥

साम्परायिकमौर्ध्वदेहिकम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

आत्मनः स्वस्य सन्दर्शनेन य आह्लादस्तेन विकसन्मुखपङ्कजं यस्यास्ताम् ॥ ३१ ॥

यानं पुष्पकम् भ्रातृभ्यां लक्ष्मणसुग्रीवाभ्याम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रेति । तत्र लक्ष्मणस्य बाणैरर्दितान् हतान् स्वान् स्वान् बन्धून् परिष्वज्य आत्मना आत्मानं घ्नन्त्यः दीनाः दुःखिताः सुस्वरं रुरुदुः ॥ २५ ॥

रोदनप्रकारमेवाह--हाहेति त्रिभिः । हेति खेदद्योतकमव्ययं हे नाथ ! हे लोकरावण ! वयं हताः स्म हतप्राया बभूविम अधुना परैः शत्रुभिरर्दिता पीडिता त्वया हीना रहिता लङ्का लङ्कास्थो जनः कं शरणं यायात् ॥ २६ ॥

नवेति । हे महाभाग ! भवान् कामवशङ्गतः सीतायास्तेजसः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रभावं तेजोरूपं वा प्रभावं न वै वेद न ज्ञातवान् येन तेजोऽनुभावेनेमां दशां नीतः प्राप्तवानसि ॥ २७ ॥

कृतेति । हे कुलनन्दन ! वयमेषा लङ्का च विधवा कृता येनेत्यनुषङ्गः अयं शयानः त्वद्देहः गृध्राणां कृतः, भक्ष्य इति शेषः । आत्मा तु नरकहेतवे नरकभोगाय कृतः ॥ २८ ॥

स्वेति । ततः कोसलेन्द्रेण श्रीरामेणानुमोदितो विभीषणः पितृमेधविधानेन पितृमेधविधिना यदुक्तं विहितं तत्साम्परायिकं प्रेतकर्म स्वानां रावणादीनां चक्रे ॥ २९ ॥

तत इति । ततो भगवान् श्रीरामः अशोकवनं च आश्रमस्तस्मिन् शिंशुपाया वृक्षमाश्रितां मूले स्थितां स्वस्य विश्लेष एव व्याधिर्यस्यास्तामत एव क्षामां कृशाम् ॥ ३० ॥

प्रियतमां भार्यामवलोक्यानुकम्पितवान् आत्मनः स्वस्य सन्दर्शनेन च आह्लादवत्तेन विकसन्मुखं पङ्कजमिव यस्यास्तां सीताम् ॥ ३१ ॥

यानं पुष्पकमारोप्य भ्रातृभ्यां वालिरावणभ्रातृभ्यां सुग्रीव-विभीषणाभ्यां सह हनुमता युक्तो यानमारुरोह रक्षोगणाधिपत्यम् आकल्पान्तमायुर्लङ्कां च विभीषणाय दत्त्वा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अर्दितान् हिंसितान् "अर्द हिंसायाम्" आत्मानं देहम उदरमिति यावत् आत्मना देहेन हस्तेन ॥ २५ ॥ २६ ॥

नीतो येन तं नैव वेद ॥ २७ ॥

वयं च विधवाः कृताः देहः गृध्राणाम्, आत्मा जीवो जीवनाय कृतः गृध्रप्राणरक्षणेनापि पुण्यं स्यादिति तत्राह-नरकहेतव इति, नरकदुःखानुभवार्थं भवति ॥ २८ ॥

पितृमेधविधानेन शवदाहादिविधिना साम्परायिकं परलोकसुखसाधनम् ॥ २९ ॥

क्षामामित्यादिकमसुरमोहनार्थम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भ्रातृभ्यां लक्ष्मणविभीषणाभ्यां विभीषणस्य भ्रातृत्वमुपचारः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ततो ददर्श सीतामिति शेषः ॥ ३०—४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अयं भक्ष्यं नरकहेतवे नरकभोगाय ॥ २८ ॥

साम्परायिकमौर्ध्वदेहिकम् ॥ २९—३१ ॥

सीताम् आरोप्य भ्रातृभ्यां सुग्रीवलक्ष्मणाभ्याम् आरुरुहे यानं पुष्पकं हनुमद्युतः हनुमता सह युत् साहित्यं प्राप्य "सुपिश्रयो" आवक्तिवन्तात्लुल्यल्लोपे पञ्चमी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नरकहेतवे नरकभोगाय कृतः ॥ २८ ॥

साम्परायिकम् औद्ध्वदेहिकं स्वानां रावणादीनां चक्रे ॥ २९ ॥

स्वस्य विरहेण वियोगेन व्याधिर्यस्याः अत एव क्षामां कृशाम् ॥ ३० ॥

दीनां वीक्ष्य अन्वकम्पत तदनन्तरम् आत्मसन्दर्शनेन च आह्लादवत्तेन विकसत् प्रमुदितं मुखपङ्कजम् यस्यास्ताम् ॥ ३१ ॥

यानं पुष्पकम् आरोप्य पश्चात्स्वयं हनुमद्युतः भ्रातृभ्यां लक्ष्मणसुग्रीवाभ्यां सह आरुरुहे सुग्रीवस्य श्रीरामभ्रातृत्वं सख्यंविधाय कपिभिरित्यनेनोक्तं रक्षोगणेशतामाकल्पमायुः लङ्कां च विभीषणाय दत्त्वा विभीषणेन सहैव पुरीं ययौ पादुके भरतोऽगृह्णात् चामरव्यजनोत्तमे विभीषणः स सुग्रीव इति वक्ष्यमाणात् कथंभूतः चीर्णव्रतः तीर्णवनवासलक्षणं व्रतं येन सः ॥ ३२ ३३ ॥

भाषा टीका ।

संग्राम में लक्ष्मणजी के बाणों से मरे हुए अपने २ पतियों को आलिङ्गन करके बहुत दीन होकर छाती कूट कूट कर सुन्दर स्वरसे रोने लगीं ॥ २५ ॥

हा नाथ ! हे लोकके रुलाने वाले ! हे रावण महाराज ! हमसब आप के बिना हतहुई और अब यह लङ्का शत्रुओं से पीडित होकर किस के शरण आवे ॥ २६ ॥

हे महाभाग ! आप काम के वश होकर सीता का ऐसा तेज और प्रभाव नहीं जानते रहे इसी से इस दशा को प्राप्त हुए ॥ २७ ॥

हे कुलनन्दन ! इस लङ्का को और हमको आपने दोनों को विधवाकर दीनी और अपने देह को गृध्रों का भोजन करादिया और आत्मा नरकके लिये तयार किया ॥ २८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि–उस समय कोसलेन्द्र राजाधिराज श्रीरामचन्द्रजी के अनुमोदन [समुझाने]से अपने बन्धुओं का पितृमेध विधान से जो शास्त्रोक्त अन्तकाल का कृत्य है उसको विभीषणजी करते हुए ॥ २९ ॥

तदनंतर भगवान् श्रीरामचन्द्रजी अशोक वाटिका के विषे, अतिकृश, मानो मूर्त्तिमती विरह की व्याधि होवे, इस प्रकार की शिंशुपा वृक्ष के मूलके समीप बैठी हुई अति दीन अपनी प्रियतमा भार्या श्रीसीता को देखकर बड़ी अनुकंपा करते हुए और उसी समय अपने दर्शन से भया जो आल्हाद उससे विकास को प्राप्त हुआ मुखपंकज जिनका ऐसी श्री जानकीजी को देखते हुए ॥ ॥ ३०–३१ ॥

तदनंतर विभीषणजी को लंका का राज देकर राक्षस गणों के ईश बनाकर श्री सीताजी को पुष्पक विमान पर चढ़ाकर भ्रातासे भी अधिक मित्र सुग्रीव और भ्राता लक्ष्मणजीके सहित तथा हनुमानजी के सहित भगवान् भी विमान पर बैठते हुए ॥ ३२ ॥

लङ्कामायुश्च कल्पान्तं ययौ चीर्णव्रतः पुरीम् ।
अवकीर्यमाणः कुसुमैर्लोकपालार्पितैः पथि ॥ ३३ ॥
उपगीयमानचरितः शतधृत्यादिभिर्मुदा ।
गोमूत्रयावकं श्रुत्वा भ्रातरं वल्कलाम्बरम् ॥ ३४ ॥
महाकारुणिकोऽतप्यज्जटिलं स्थण्डिलेशयम् ।
भरतः प्राप्तमाकर्ण्य पौरामात्यपुरोहितैः ॥ ३५ ॥
पादुके शिरसि न्यस्य रामं प्रत्युद्यतोऽग्रजम् ।
नन्दिग्रामात्स्वशिबिराद्गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ ३६ ॥
ब्रह्मघोषेण च मुहुः पठद्भिर्ब्रह्मवादिभिः ।
स्वर्णकक्षपताकाभिर्हैमैश्चित्रध्वजै रथैः ॥ ३७ ॥
सदश्वैरुक्मसन्नाहैर्भटैः पुरटवर्मभिः ।
श्रेणीभिर्वारमुख्याभिर्भृत्यैश्चैव पदानुगैः ॥ ३८ ॥
पारमेष्ठ्यान्युपादाय पण्यान्युच्चावचानि च ।
पादयोर्न्यपतत्प्रेम्णा प्रक्लिन्नहृदयेक्षणः ॥ ३९ ॥
पादुके न्यस्य पुरतः प्राञ्जलिर्बाष्पलोचनः ।
तमाश्लिष्य चिरं दोर्भ्यां स्नापयन्नेत्रजैर्जलैः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आयुश्च दत्वा तेनापि सहैव ययौ ॥ ३३ ॥

गोमूत्रपक्वयवान्नभोजनं भ्रातरं भरतम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

स्वशिबिराद्रामं विना अयोध्यामप्रविशन् स्वस्य वासं यत्र निर्मितवांस्तस्मात्सकाशाद्गीतादिभिर्युक्तो रामं प्रत्युद्यतोऽभिमुखं ययौ ॥ ३६ ॥

ब्रह्मघोषेण महता घोषेण पठद्भिः स्वर्णरसाक्ताः कक्षाः प्रान्ता यासां ताभिः पताकाभिर्हैमैरिति चत्वारि रथविशेषणानि ॥ ३७—३८ ॥

पारमेष्ठ्यानि राजार्हाणि छत्रचामरादीनि प्रेम्णा प्रक्लिन्नं हृदयमीक्षणे नेत्रे च यस्य ॥ ३९ ॥

नेत्रजैर्जलैः स्नापयन्नाश्लिष्य ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चीर्णमनुष्ठितं व्रतं पितुरनुशासनरूपं येन स भगवान् श्रीरामः पुरीमयोध्यां विभीषणेन सहैव ययौ, कथम्भूतः? पथि लोकपालैरिन्द्रादिभिरर्पितानि यानि कुसुमानि तैरवकीर्यमाणः ॥ ३३ ॥

शतधृत्यादिभिर्ब्रह्मादिभिः मुदा हर्षेण उपगीयमानं चरितं यस्य तथाभूतः पुरीं ययाविस्यन्वयः । गोमूत्रपक्वयवान्नभोजनं वल्कलमम्बरं यस्य जटा यस्य सन्तीति तथा स्थण्डिले दर्भैरास्तीर्णे भूप्रदेशे शेत इति तथाभूतं भ्रातरं भरतं श्रुत्वा महाकारुणिको भगवान् अतप्यत परितताप भरतः प्राप्तं पुरीमागच्छन्तं तं श्रीराममाकर्ण्य पादुके स्वशिरसि निधाय पौरैरमात्यैः पुरोहितैः गीतैः वाद्यानां निस्स्वनैः ॥ ३४—३६ ॥

ब्रह्म वेदं मुहुर्मुहुः घोषेण उच्चैस्स्वरेण पठद्भिः ब्रह्मवादिभिः स्वर्णासक्ताः कक्ष्याः प्रान्ताः यासां ताभिः पताकाभिः रथैः स्वर्णकवचधारिभिर्भटैः श्रेणीभिस्ताम्बूलिकैः वाराङ्गनाभिश्चाभिरुपायनोद्वहैरुपायनधारिभिर्भृत्यैश्च सहाग्रजं श्रीरामं स्वशिबिरान्नन्दिग्रामात् प्रत्युद्यतः अभिमुखं ययाविस्यन्वयः । रामं विनाऽयोध्यामप्रविशन् भरतो नन्दिग्रामे स्वस्य वासं निर्मितवान् तस्मात् शिबिरात् ययाविस्यर्थः । कथम्भूतैः रथैर्हैमैः स्वर्णमयैः चित्रा ध्वजा येषु सन्तः समीचीना अश्वाः येषां रुक्ममयाः सन्नाहाः बन्धना येषु तैः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

पारमेष्ठ्यानि महाराजार्हाणि नानाविधानि छत्रचामरादीनि उपादाय प्रत्युद्यत इति पूर्वेणान्वयः । प्रेम्णा प्रक्लिन्नमार्द्रीभूतं हृदयमीक्षणे च यस्य सः ॥ ३९ ॥

प्रीत्या पादुके पुरतो निधाय पादयोरपतत् ततः प्राञ्जलिः

रामो लक्ष्मणसीताभ्यां विप्रेभ्यो येऽर्हसत्तमाः ।
तेभ्यः स्वयं नमश्चक्रे प्रजाभिश्च नमस्कृतः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बाष्पलोचनस्तस्थाविति,शेषः तत श्रीरामः तं भरतं दृढं गाढं यथा तथा दोर्भ्यामालिङ्ग्य नेत्रजैर्हर्षाश्रुबिन्दुभिः स्नापयन् ॥ ४० ॥

—————

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीयांसनः पूर्वावनवासयन्नतः ॥ ३३ ॥

श्रातभृत्यादिभिः ब्रह्मादिभिः गोमूत्रेण सह पक्वयावकाहारं भ्रातरं भरतम् ॥ ३४—३६ ॥

स्वर्णकक्ष्यैः सुवर्णमयीः कक्ष्याः उदरबन्धो येषां ते तथा तैर्हैमैर्हेमालङ्कृतैश्चित्रा नानावर्णा ध्वजाः येषां तैः ॥ ३७ ॥

रुक्मसन्नाहैः स्वर्णनिर्मिताः सन्नाहाः कवचानि येषां तैः पुरटं सुवर्णं श्रेणीभिरङ्गरक्षकैर्भृत्यैर्दासैः पारमेष्ठ्यान्यनर्घत्वेन प्रशस्तानि भाण्डानि अश्वाभरणानि पिठराद्युपकरणानि च ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

—————

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गोमूत्रयावकं गोमूत्रपक्वयवान्नभोजिनम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

स्वशिबिरात् स्वीयसैन्यस्थानात् गीतादिभिर्युक्तः पठतां ब्रह्मवादिनां वेदघोषेण च स्वर्णरसाक्ताः कक्षाः प्रान्ता यासां ताभिः पताकाभिः पुरटवर्मभिः स्वर्णकवचयुक्तैः पारमेष्ठ्यानि छत्रचामरादिराजचिह्नानि पण्यानि बहुमूल्यानि रत्नादीनि च ॥ ३६-४१ ॥

—————

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गोमूत्रपक्वयवान्नभोजिनं वल्कलमम्बरं यस्य तम् ॥ ३४ ॥

जटाः अस्य सन्तीति जटिलस्तं भ्रातरं तं श्रुत्वा अतप्यत ॥ ३५ ॥

भरतः अग्रजं प्राप्तमाकर्ण्य पादुके शिरसि न्यस्य गीतादिभिस्सह नन्दिग्रामात् प्रत्युद्ययौ अभिमुखं ययाविन्यन्वयः रामं विना अयोध्यामप्रविशन् स्वस्य वासं यत्र निर्मितवान् तस्मात् स्वशिबिरात् गीतवाद्यानां निस्वनैश्च ॥ ३६ ॥

ब्रह्मघोषेण महता घोषेण पठद्भिर्ब्रह्मवादिभिश्च सह स्वर्णमयाः कक्षाः प्रान्ताः यासां ताभिः पताकाभिः हैमैरिति चत्वारि रथविशेषणानि हैमैः स्वर्णमयैः चित्रा ध्वजा येषु ॥ ३७ ॥

सन्त अश्वा येषां रुक्ममयाः सन्नाहा येषु तैः ॥ ३८ ॥

पारमेष्ठ्यानि राजार्हाणि छत्रचामरादीनि प्रक्लिन्नं हृदयम् ईक्षणे नयने च यस्य सः ॥ ३९ ॥

पादुके पुरतो न्यस्य पादयोर्निपपात रामोऽपि तं भरतं नेत्रजैर्जलैः स्नापयन् आश्लिष्य ॥ ४० ॥

—————

भाषा टीका ।

और विभीषण जी को लंका और कल्पांत आयु को देकर व्रताचरण करने वाले श्रीकोसलेश मार्ग में लोकपालों के वर्षाये हुए पुष्पों से सुशोभित होते हुए ॥ ३३ ॥

और विमान के चढ़ने के पूर्व में बड़े आनन्द से ब्रह्मादिक देवताओं ने श्रीराम के चरित गान किये और स्तुतिकरी ॥ अब विमान पर विराजमान होकर विमान को चलाया और नंदिग्राम के समीप जब विमान पहुंचा तब वहां पर अपने भ्राता भरतजी की ऐसी चर्या सुनी कि एक मुष्टिजवों के गोमूत्र में रांधकर भोजन करते हैं और बलकलों को पहिनते हैं ॥ ३४ ॥

तब तो महाकारुणिक श्रीराघव बड़ा अनुताप करते हुए, और पुरवासी लोगों से मंत्रियों से तथा पुरोहितों से भ्राता भरत के जटा धारण के तथा पृथिवी में सोने के समाचार सुन कर श्रीरामचन्द्र को और भी दुःख भया ॥ ३५ ॥

भरतजी ने भी श्रीराम के आगमन के समाचार सुनकर बड़े हर्ष में डूबकर प्रभु की पादुकाओं को अपने माथे पर धर कर अपने निवास नंदिग्राम से गाजे बाजे के कोलाहल से अपने बड़े भ्राता श्रीरामचन्द्रजी के सन्मुख चले, ॥ ३६ ॥

और वेद वेदांग जानने वाले ब्राह्मणों के झुंड के झुंड वेद पाठ करते हुए आगे चले, और सोने की ध्वजायें जिनों में शोभा देती हैं ऐसे सुनहरी साज के रथों के सहित ॥ ३७ ॥

तथा सुनहरी साज के सजे हुए उत्तम घोड़ाओं सहित सुनहरी कवच वाले जोधाओं सहित सेठ साहूकारों सहित, वारमुखी, और पैदल भृत्य लोगों सहित ॥ ३८ ॥

राजाओं के योग्य छत्र चामरादि चिन्हों को और छोटी मोटी बाजार की वस्तुओं को लेकर सब लोगों सहित भरतजी आपके चरणों में भेटकर आर्द्र हृदय और आर्द्र नेत्र वाले होकर चरणों में गिर पड़े ॥ ३९ ॥

प्रभु के सन्मुख पादुका धरदीनी और हाथ जोड़कर नेत्रों में आंसु भर लाये ॥ तब तो भरतजी को दोनों हाथों से बहुत काल पर्यंत आलिंगन कर श्रीराघव भरत को नेत्रों के जलों से स्नान कराते हुए ॥ ४० ॥

—————

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

येऽर्हसत्तमाः कुलवृद्धास्तेभ्योऽपि नमनं चक्रे ॥ ४१—४२ ॥

धुन्वन्त उत्तरासङ्गान् पतिं वीक्ष्य चिरागतम् ।
उत्तराः कोसला माल्यैः किरन्तो ननृतुर्मुदा ॥ ४२ ॥
पादुके भरतोऽगृह्णाच्चामरव्यजनोत्तमे ।
विभीषणः ससुग्रीवः श्वेतच्छत्रं मरुत्सुतः ॥ ४३ ॥
धनुर्निषङ्गाञ्छत्रुघ्नः सीता तीर्थकमण्डलुम् ।
अबिभ्रदङ्गदः खड्गं हैमं चर्मर्क्षराण्नृप ! ॥ ४४ ॥
पुष्पकस्थोऽन्वितः स्त्रीभिः स्तूयमानश्च वन्दिभिः ।
विरेजे भगवान्राजन् ग्रहैश्चन्द्र इवोदितः ॥ ४५ ॥
भ्रातृभिर्नन्दितः सोऽपि सोत्सवां प्राविशत्पुरीम् ।
प्रविश्य राजभवनं गुरुपत्नीः स्वमातरम् ॥ ४६ ॥
गुरून्वयस्यावरजान् पूजितः प्रत्यपूजयत् ।
वैदेही लक्ष्मणश्चैव यथावत्समुपेयतुः ॥ ४७ ॥
पुत्रान् स्वमातरस्तास्तु प्राणांस्तन्व इवोत्थिताः ।
आरोप्याङ्केऽभिषिञ्चन्त्यो बाष्पौघैर्विजहुः शुचः ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अयोध्याप्रवेशप्रकारमाह—पादुके इति सार्द्धैस्त्रिभिः ॥ ४३ ॥

धनुश्च निषङ्गौ च तान् ऋक्षराट् जाम्बवान् ॥ ४४—४५ ॥

गुरुपत्नीः कैकेय्याद्याः ॥ ४६ ॥

वयस्यानवरजांश्च यथावदनुक्रमेण समुपेयतुः ॥ ४७ ॥

बाष्पौघैरभिषिञ्चन्त्यः शुचः शोकान् विजहुः शेषं स्पष्टम् ॥ ४८ ५६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

लक्ष्मणसीताभ्यां सह विप्रेभ्यो ये चार्हसत्तमाः नमस्कार्याः कुलवृद्धास्तेभ्यश्च स्वयं नमश्चक्रे प्रजाभिर्नमस्कृतश्च ॥ ४१ ॥

उत्तराः कोसला उत्तरकोसलदेशस्था जनाः चिरागतं पतिं श्रीराममवलोक्य माल्यैः पुष्पैः किरन्तः उत्तरासङ्गानुत्तरीयान् विधुन्वन्तश्चालयन्तो ननृतुः ॥ ४२ ॥

अयोध्याप्रवेशप्रकारमाह—त्रिभिः सार्द्धैः । भरतः पादुके अगृह्णात् विभीषणः सुग्रीवश्च व्यजनोत्तमे अगृह्णतां मरुत्सुतो हनुमान् श्वेतातपत्रम् ॥ ४३ ॥

धनुश्च निषङ्गौ च तान् शत्रुघ्नः अगृह्णादित्यनुषङ्गः । सीता तीर्थकमण्डलुमबिभ्रत्, हे नृप ! अङ्गदः खड्गं हैमं स्वर्णखचितं चर्म खेटम् ऋक्षराट् जाम्बवान् अबिभ्रत् ॥ ४४ ॥

हे राजन् ! भगवान् श्रीरामः पुष्पकस्थः स्त्रीभिः परिवृतः वन्दिभिः स्तूयमानश्च यथोदितश्चन्द्रो ग्रहैर्गुरुशुक्रादिभिर्विराजते तथा विरेजे बभ्राजे ॥ ४५ ॥

भ्रातृभिर्भरतादिभिः नन्दितोऽनुमोदितः उत्सवेन सहितश्च स भगवान् पुरीमयोध्यां प्राविशत् ततो राजभवनं प्रविश्य गुरुपत्नीः कैकेय्याद्याः स्वमातरं कौसल्याम् ॥ ४६ ॥

गुरून् वसिष्ठादीन् वयस्यान् वयस्यभिक्षान् अवरजांश्च कुलीनान् यथायोग्यं तैः पूजितः प्रत्यपूजयत् तथा वैदेही लक्ष्मणश्च यथावत् यथायोग्यं पूजयन्तौ पूजितौ च समुपेयतुः राजभवनमित्यनुषङ्गः ॥ ४७ ॥

मातरः कौसल्यादयः सुतान् प्राप्य स्वाः स्वकीयाः तन्वः देहाः प्राणान् प्राप्य यथोत्थिता भवन्ति तद्वदुत्थिताः सत्यः अङ्के आरोप्य हर्षजैर्बाष्पबिन्दुसङ्घैः सिञ्चन्त्यः शुचः शोकान् विजहुः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततस्तत्र ये विप्रा अभवंस्तेभ्यः ॥ ४१ ॥

उत्तरासङ्गम् उत्तरीयवस्त्रं धुन्वन्तः कम्पयन्तः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

निषङ्गं तूणीरम् ऋक्षराट् जाम्बवान् ॥ ४४—४७ ॥

गत्वा गतान् प्राणानवाप्य तन्वः तनवः यथोत्थिता भवन्ति तथा विरहशुचः ॥ ४८ ॥

जटा निर्मुच्य विधिवत्कुलवृद्धैः समं गुरुः ।
अभ्यषिञ्चद्यथैवेन्द्रं चतुस्सिन्धुजलादिभिः ॥ ४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पादुकेत्यस्यार्थकं बाष्पलोचनोऽभूदिति शेषः ॥ ४३–५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उत्तराः कोसलाः अयोध्यावासिनः उत्तरासङ्गान् उत्तरीयान् धुन्वन्तः कम्पयन्तो ननृतुः ॥ ४२ ॥

अयोध्याप्रवेशप्रकारमाह-पादुके अगृह्णात् भरतोऽग्रवर्ती विभीषणसुग्रीवौ पार्श्वद्वयवर्त्तिनौ चामरव्यजनहस्तौ श्वेतच्छत्रधारी हनुमान् पृष्ठवर्ती ॥ ४३–४५ ॥

गुरुपत्नीः कैकेय्याद्यः स्वमातरं कौसल्यां च ॥ ४६ ॥

गुरूनन्यांश्च गुरुलोकान् वन्दित्वा वयस्यानवरजांश्च प्रत्यपूजयत् तैः पूजितस्सन् यथावत् यथोचितं वन्दनादिभिः सम्यगुपेयतुः ॥ ४७—५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

लक्ष्मणसीताभ्यां सह विप्रेभ्यो येऽर्हत्तमास्तेभ्यश्च ननाम कथम्भूतः ? प्रजाभिर्नमस्कृतः ॥ ४१ ॥

पतिं श्रीरामं वीक्ष्य उत्तराः कोसलाः उत्तरकोसलदेशवासिनः उत्तरासङ्गान् उत्तरीयान् धुन्वन्तो भ्रामयन्तः माल्यैः किरन्तः ननृतुः ॥ ४२ ॥

पुरीप्रवेशोत्सवं वर्णयति-पादुके इत्यादिना । चामरव्यजनोत्तमे सुग्रीवसहितो विभीषणः अगृह्णात् उभे उभौ अगृह्णताम् ॥ ४३ ॥

धनुर्निषङ्गौ च तान् शत्रुघ्नः ऋक्षराट् जाम्बवान् ॥४४॥ ४५ ॥

गुरुपत्नीः कैकेय्याद्याः मातरं कौसल्याम् ॥ ४६ ॥

गुरून् वसिष्ठादीन् वयस्यान् अवरजांश्च वैदेही लक्ष्मणश्च यथावत् यथोचितं पूजयन्तौ पूजितौ च समुपेयतुः राजभवनमित्यनुषङ्गः ॥ ४७ ॥

पुत्रान् श्रीरामादीन् मातरः श्रीकौसल्याद्याः बाष्पौघैरानन्दाश्रुप्रवाहैरभिषिञ्चन्त्यः शुचः शोकान् जहुः ॥ ४८—५६ ॥

भाषा टीका ।

और जो पूजनीय कुल वृद्ध वसिष्ठ आदिक ब्राह्मण लोग आये उन सबों को लक्ष्मण और सीताजी समेत स्वयं आप श्रीराघव नमस्कार करते हुए, और प्रजा लोग सब आपको नमस्कार करते हुए ॥ ४१ ॥

उत्तर कोसल देश वासी जन बहुत काल में आए हुए अपने पति को देखकर अपनी २ ओढ़ने की पिछोरियों को फिर फिरा कर आनंद से नाचने लगे और अपने प्रभु के ऊपर मालाओं की वर्षा करने लगे ॥ ४२ ॥

उस समय में भरतजी ने पादुका उठा लीनी, विभीषण ने चौर लिया सुग्रीव ने उत्तम व्यजन ग्रहण किया और हनुमान जी श्वेत छत्र को धारण करते हुए ॥ ४३ ॥

धनुष और बाणों से भरे हुये दोनों तरकसों को शत्रुहनजी ने लिये सीताजी तीर्थों के कमंडलु के लेती हुई हे नृप ! अंगदने खड्ग लिया और जांबवानने सुवर्णमय ढाल ग्रहण कीनी ॥४४॥

फिर नंदिग्राम से पुष्पक विमान में सब लोग चढ़कर जब चले तब हे राजन् ! पुरवासिजन और स्त्रीजन और परिजन सहित भगवान् श्रीराघव कैसी शोभा को प्राप्त हुए कि जैसे तारागणों में चन्द्र मा उदय हो। उस समय बंदीजन भी आपकी स्तुति करने लगे ॥ ४५ ॥

श्रीरामचन्द्रजी भी अयोध्यामे पहुँचकर भ्राता लोगों से अभिनन्दित होकर नानाप्रकार के उत्सव वाली पुरी में प्रवेश करते हुए तदनन्तर राज भवन में प्रवेश कर जितनी दशरथ महाराज की केकयी प्रभृति रानी रही उनको तथा अरुन्धती प्रभृति विप्र पत्नियों को और अपनी माताको भी नमस्कार कर पूजा करते हुए ॥ ४६ ॥

तथा गुरुजनों की पूजा करते हुए तथा अपने सखा लोग और छोटे भ्राताओं से आप पूजित होकर उनकाभी प्रति पूजन करते हुए तथा वैदेही और लक्ष्मणजीभी सबों को यथा योग्य मिलते भेटते हुए ॥ ४७ ॥

दशरथ महाराज की साढ़े तीन सौ रानी श्रीरामचन्द्रजीकी मातायें अपने पुत्रों को आए हुए देखकर जैसेप्राणों के आने पर शरीर सचेत होजाते हैं इसी प्रकार सचेत होकर अपने पुत्रों को गोदमे बैठा कर नेत्र जलों से अभिषेक कराती हुई अपने शोकको त्यागकरती भई ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एवं कृतशिरस्स्नानः सुवासाः स्रग्व्यलङ्कृतः ।
स्वलङ्कृतैः सुवासोभिर्भ्रातृभिर्भार्यया बभौ ॥ ५० ॥
अग्रहीदासनं भ्रात्रा प्रणिपत्य प्रसादितः ।
प्रजाः स्वधर्मनिरता वर्णाश्रमगुणान्विताः ।
जुगोप पितृवद्रामो मेनिरे पितरं च तम् ॥ ५१ ॥
त्रेतायां वर्तमानायां कालः कृतसमोऽभवत् ।
रामे राजनि धर्मज्ञे सर्वभूतसुखावहे ॥ ५२ ॥
वनानि नद्यो गिरयो वर्षाणि द्वीपसिन्धवः ।
सर्वे कामदुघा आसन् प्रजानां भरतर्षभ ! ॥ ५३ ॥
नाधिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयक्लमाः ।
मृत्युश्चानिच्छतां नासीद्रामे राजन्यधोक्षजे ॥ ५४ ॥
एकपत्नीव्रतधरो राजर्षिचरितः शुचिः ।
स्वधर्मं गृहमेधीयं शिक्षयन् स्वयमाचरन् ॥ ५५ ॥
प्रेम्णाऽनुवृत्त्या शीलेन प्रश्रयावनता सती ।
धिया ह्रिया च भावज्ञा भर्तुः सीताऽहरन्मनः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे रामचरिते
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो गुरुर्वसिष्ठः कुलवृद्धैः समं सह विधिवत् जटाः निर्मुच्य चतुस्सिन्धुजलादिभिः आदिशब्दाद्गङ्गायमुनाजलादिभिश्च श्रीरामम् इन्द्रमिवाऽभ्यषिञ्चत् ॥ ४९ ॥

एवं कृतं शिरःस्नानं येन शोभने वाससी यस्य सः सुष्ठु यथा तथा अलङ्कृतः श्रीरामः स्वलङ्कृतैः सुवासोभिः भ्रातृभिः भार्यया च तथाभूतया बभौ ॥ ५० ॥

ततो भ्रात्रा भरतेन प्रणिपत्य प्रसादितः प्रार्थितः सिंहासनमग्रहीत् तदा विषयवासिन्यः प्रजाः स्वधर्मनिरताः, तदेवाह वर्णानामाश्रमाणां च ये गुणाधर्माः पञ्चमहायज्ञादयः तैरन्विताः बभूवुः पिता यथा पाति तद्वद्रामः प्रजाः जुगोप ताश्च तं रामं पितरं मेनिरे अमन्यत ॥ ५१ ॥

तदा त्रेतायां वर्तमानायां त्रिपाद्धर्मयुक्ते त्रेतायुगे प्रवर्तमानेऽपि चतुष्पाद्धर्मयुक्तकृतयुगतुल्यः कालो बभूव भूतानां सुखकरे श्रीरामे धर्मज्ञे राजनि सति ॥ ५२ ॥

तदा वनादयः सर्वे प्रजानां कामदुघाः काम्यमानफलादिप्रदाः आसन् तत्र वर्षाणि रम्यकादीनि द्वीपाः सिंहलादयः सिन्धवः समुद्राः हे भरतर्षभ ॥ ५३ ॥

तदा अधोक्षजे श्रीरामे राजनि सति तद्वा आध्यादयः अनिच्छतां मृत्युश्च नासन् तत्र आधिर्मनःपीडा व्याधिः शरीरजा दुःखमतीतपुत्रमरणस्मृत्यात्मकं प्रतिकूलं ज्ञानं शोकः वर्तमानेष्टवस्तुविश्लेषजः भयमागाम्यनिष्टदर्शनजं यद्यप्याधिनिषेधेनैवैतत्त्रयं निषिद्धं तथापि तत्प्रपञ्चार्थमिदं क्लमो ग्लानिः ॥ ५४ ॥

एकपत्नीव्रतधरः स्त्र्यन्तरपरिग्रहरहितः राजर्षेरिव चरितं यस्य सः शुचिः रागादिप्राकृतगुणरहितः गृहस्थस्य विहितान् स्ववर्णाश्रमानुकूलांश्च धर्मान् लोकस्य शिक्षयन् स्वयमाचरत् लोकसङ्ग्रहार्थमाचरदित्यर्थः ॥ ५५ ॥

प्रश्रयेण विनयेनावनता नम्रा भावज्ञा अभिप्रायज्ञा सती सीता प्रेमादिभिर्भर्तुः श्रीरामस्य मनो जहार तत्र प्रेम प्रीतिः अनुवृत्तिः परिचर्या शीलं सुस्वभावः सद्वृत्तिश्च धीर्धैर्यं ह्रीर्लज्जा ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गुरुर्वसिष्ठः ॥ ४९—५० ॥

सिंहासनपद्मासनम् । ग्रहणे हेतुमाह, भ्रात्रेति. भ्रात्रा भरतेन ॥ ५१—५३ ॥

अनिच्छतां मरणमिति शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

अनुवृत्त्या शुश्रूषया शीलेनानुकूलस्वभावेन प्रश्रयेण विनयेन अवनता ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
दशमोऽध्यायः ॥१० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमे दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
दशमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

भरत जी सहित श्रीराम के जटाओंके उतारने के पीछे कुलवृद्धों के सहित कुलगुरु श्रीवसिष्ठजी ने चारों समुद्रों के जलों से इन्द्र के नाईं श्रीराघव का अभिषेक किया ॥ ४९ ॥

इस प्रकार सुन्दर गात्रे से स्नानकर सुन्दर वस्त्र माला अलङ्कारों को भार्यासहित धारणकर वस्त्र भूषणों से अलंकृत अपने भ्राताओं सहित श्रीरामचन्द्रजी परमशोभा को प्राप्त होते हुए ॥ ५० ॥

भ्राता भरत ने बहुत प्रणाम करके श्रीरामको अत्र प्रसन्न किये तब श्रीराघवने राजासन को ग्रहण किया उस समय पर प्रजा लोग अपने २ धर्म में निरत और वर्णाश्रम के गुणों से युक्त होकर वर्तते रहे । ऐसी प्रजाका श्रीरामचन्द्रजी पिता के सदृश पालन करते हुए और सकल प्रजा भी श्रीराम को पिता सदृश मानती रही ॥ ५१ ॥

सर्वप्राणियों के सुख देने वाले धर्मज्ञ श्रीरामचन्द्र के राज्यहोने पर त्रेताके वर्तमान होने पर भी कृतयुग सदृश काल होता भया ॥ ५२ ॥

हे भक्तश्रेष्ठ ! उस समय पर वन, नदियें, गिरि, और भारतादिक वर्ष, जम्बू इत्यादि द्वीप और समुद्र ये सबही प्रजाओं के कामना पूर्ण करने वाले होते हुए ॥ ५३ ॥

अधोक्षज श्रीरामको राजा होने पर जनों को आधि, (मनको ताप) व्याधि, जरा, ग्लानि, दुःख, शोक, भय, क्लम ये सब नहीं होते हुए । तथा नहीं इच्छा करने वालों की मृत्युभी रामराज्य में नहीं हुई [अर्थात् सब प्रजा साथही में साकेत धाम गये] ॥ ५४ ॥

श्रीराघव भी एकपत्नी व्रत धारण कर राज ऋषियों के चरित वाले परम शुचि होकर अपने गृहमेधीय धर्म की शिक्षा करते हुए आप भी आचरण करते हुए ॥ ५५ ॥

और परम सती श्रीसीता जी भी प्रेमसे, अनुवर्तन से, शील से, बुद्धि से, लज्जा से, सदा नम्र होकर अपने प्रभु के अभिप्राय को जानती हुई भर्त्ता के मनको हरन करती भई ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में दशम अध्याय की
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत-
भाषा टीका समाप्ता ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एवं कृतशिरस्स्नानः सुवासाः स्रग्व्यलङ्कृतः ।
स्वलङ्कृतैः सुवासोभिर्भ्रातृभिर्भार्यया बभौ ॥ ५० ॥
अग्रहीदासनं भ्रात्रा प्रणिपत्य प्रसादितः ।
प्रजाः स्वधर्मनिरता वर्णाश्रमगुणान्विताः ।
जुगोप पितृवद्रामो मेनिरे पितरं च तम् ॥ ५१ ॥
त्रेतायां वर्तमानायां कालः कृतसमोऽभवत् ।
रामे राजनि धर्मज्ञे सर्वभूतसुखावहे ॥ ५२ ॥
वनानि नद्यो गिरयो वर्षाणि द्वीपसिन्धवः ।
सर्वे कामदुघा आसन् प्रजानां भरतर्षभ ! ॥ ५३ ॥
नाधिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयक्लमाः ।
मृत्युश्चानिच्छतां नासीद्रामे राजन्यधोक्षजे ॥ ५४ ॥
एकपत्नीव्रतधरो राजर्षिचरितः शुचिः ।
स्वधर्मं गृहमेधीयं शिक्षयन् स्वयमाचरन् ॥ ५५ ॥
प्रेम्णाऽनुवृत्त्या शीलेन प्रश्रयावनता सती ।
धिया ह्रिया च भावज्ञा भर्तुः सीताऽहरन्मनः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे रामचरिते
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो गुरुर्वसिष्ठः कुलवृद्धैः समं सह विधिवत् जटाः निर्मुच्य चतुस्सिन्धुजलादिभिः आदिशब्दाद्गङ्गायमुनाजलादिभिश्च श्रीरामम् इन्द्रमिवाऽभ्यषिञ्चत् ॥ ४९ ॥

एवं कृतं शिरःस्नानं येन शोभने वाससी यस्य सः सुष्ठु यथा तथा अलङ्कृतः श्रीरामः स्वलङ्कृतैः सुवासोभिः भ्रातृभिः भार्यया च तथाभूतया बभौ ॥ ५० ॥

ततो भ्रात्रा भरतेन प्रणिपत्य प्रसादितः प्रार्थितः सिंहासनमग्रहीत् तदा विषयवासिन्यः प्रजाः स्वधर्मनिरताः, तदेवाह वर्णानामाश्रमाणां च ये गुणाधर्माः पञ्चमहायज्ञादयः तैरन्विताः बभूवुः पिता यथा पाति तद्वद्रामः प्रजाः जुगोप ताश्च तं रामं पितरं मेनिरे अमन्यत ॥ ५१ ॥

तदा त्रेतायां वर्तमानायां त्रिपाद्धर्मयुक्ते त्रेतायुगे प्रवर्तमानेऽपि चतुष्पाद्धर्मयुक्तकृतयुगतुल्यः कालो बभूव भूतानां सुखकरे श्रीरामे धर्मज्ञे राजनि सति ॥ ५२ ॥

तदा वनादयः सर्वे प्रजानां कामदुघाः काम्यमानफलादिप्रदाः आसन् तत्र वर्षाणि रम्यकादीनि द्वीपाः सिंहलादयः सिन्धवः समुद्राः हे भरतर्षभ ॥ ५३ ॥

तदा अधोक्षजे श्रीरामे राजनि सति तदा आध्यादयः अनिच्छतां मृत्युश्च नासन् तत्र आधिर्मनःपीडा व्याधिः शरीरजा दुःखमतीतपुत्रमरणस्मृत्यात्मकं प्रतिकूलं ज्ञानं शोकः वर्तमानेष्टवस्तुविश्लेषजः भयमागाम्यनिष्टदर्शनजं यद्यप्याधिनिषेधेनैवैतत्त्रयं निषिद्धं तथापि तत्प्रपञ्चार्थमिदं क्लमो ग्लानिः ॥ ५४ ॥

एकपत्नीव्रतधरः स्त्र्यन्तरपरिग्रहरहितः राजर्षेरिव चरितं यस्य सः शुचिः रागादिप्राकृतगुणरहितः गृहस्थस्य विहितान् स्ववर्णाश्रमानुकूलांश्च धर्मान् लोकस्य शिक्षयन् स्वयमाचरन् लोकसङ्ग्रहार्थमाचरदित्यर्थः ॥ ५५ ॥

प्रश्रयेण विनयेनावनता नम्रा भावज्ञा अभिप्रायज्ञा सती सीता प्रेमादिभिर्भर्तुः श्रीरामस्य मनो जहार तत्र प्रेम प्रीतिः अनुवृत्तिः परिचर्या शीलं सुस्वभावः सद्वृत्तिश्च धीर्धैर्यं ह्रीर्लज्जा ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गुरुर्वसिष्ठः ॥ ४९—५० ॥

सिंहासनमासनम् । ग्रहणे हेतुमाह, प्रार्थितः भ्रात्रा भरतेन ॥ ५१—५३ ॥

अनिच्छतां मरणमिति शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

अनुवृत्त्या शुश्रूषया शीलेनानुकूलस्वभावेन प्रश्रयेण विनयेन अवनता ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

नवमे दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

दशमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

भरत जी सहित श्रीराम के जटाओंके उतारने के पीछे कुलवृद्धों के सहित कुलगुरु श्रीवसिष्ठजी ने चारों समुद्रों के जलों से इन्द्र के नाईं श्रीराघव का अभिषेक किया ॥ ४९ ॥

इस प्रकार सुन्दर गात्रे से स्नानकर सुन्दर वस्त्र माला अलङ्कारों को भार्यासहित धारणकर वस्त्र भूषणों से अलंकृत अपने भ्राताओं सहित श्रीरामचन्द्रजी परमशोभा को प्राप्त होते हुए ॥ ५० ॥

भ्राता भरत ने बहुत प्रणाम करके श्रीरामको जब प्रसन्न किये तब श्रीराघवने राजासन को ग्रहण किया उस समय पर प्रजा लोग अपने २ धर्म में निरत और वर्णाश्रम के गुणों से युक्त होकर वर्तते रहे । ऐसी प्रजाका श्रीरामचन्द्रजी पिता के सदृश पालन करते हुए और सकल प्रजा भी श्रीराम को पिता सदृश मानती रही ॥ ५१ ॥

सर्वप्राणियों के सुख देने वाले धर्मज्ञ श्रीरामचन्द्र के राज्यहोने पर त्रेताके वर्तमान होने पर भी कृतयुग सदृश काल होता भया ॥ ५२ ॥

हे भक्तश्रेष्ठ ! उस समय पर वन, नदियें, गिरि, और भारतादिक वर्ष, जम्बू इत्यादि द्वीप और समुद्र ये सबही प्रजाओं के कामना पूर्ण करने वाले होते हुए ॥ ५३ ॥

अधोक्षज श्रीरामको राजा होने पर जनों को आधि, (मनको ताप) व्याधि, जरा, ग्लानि, दुःख, शोक, भय, क्लम ये सब नहीं होते हुए । तथा नहीं इच्छा करने वालों की मृत्युभी रामराज्यमें नहीं हुई [अर्थात् सब प्रजा साथही में साकेत धाम गये] ॥ ५४ ॥

श्रीराघव भी एकपत्नी व्रत धारण कर राज ऋषियों के चरित वाले परम शुचि होकर अपने गृहमेधीय धर्म की शिक्षा करते हुए आप भी आचरण करते हुए ॥ ५५ ॥

और परम सती श्रीसीता जी भी प्रेमसे, अनुवर्तन से, शील से, बुद्धि से, लज्जा से, सदा नम्र होकर अपने प्रभु के अभिप्राय को जानती हुई भर्त्ता के मनको हरन करती भई ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में दशम अध्याय की श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत-

भाषा टीका समाप्त ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

—○:०:○—

श्रीशुक उवाच ।

भगवानात्मनाऽऽत्मानं राम उत्तमकल्पकैः ।
सर्वदेवमयं देवमीजे आचार्यवान्मखैः ॥ १ ॥
होत्रेऽददाद्दिशं प्राचीं ब्रह्मणे दक्षिणां प्रभुः ।
अध्वर्यवे प्रतीचीं च उदीचीं सामगाय सः ॥ २ ॥
आचार्याय ददौ शेषां यावती भूस्तदन्तरा ।
मन्यमान इदं कृत्स्नं ब्राह्मणोऽर्हति निःस्पृहः ॥ ३ ॥
इत्ययं तदलङ्कारवासोभ्यामवशेषितः ।
तथा राज्ञ्यपि वैदेही सौमङ्गल्यावशेषिता ॥ ४ ॥
ते तु ब्रह्मण्यदेवस्य वात्सल्यं वीक्ष्य संस्तुतम् ।
प्रीताः क्लिन्नधियस्तस्मै प्रत्यर्प्येदं बभाषिरे ॥ ५ ॥
अप्रत्तं नस्त्वया किं नु भगवन्! भुवनेश्वर! ।
यन्नोऽन्तर्हृदयं विश्य तमो हंसि स्वरोचिषा ॥ ६ ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय रामायाकुण्ठमेधसे ।
उत्तमश्लोकधुर्याय न्यस्तदण्डार्पिताङ्घ्रये ॥ ७ ॥
कदाचिल्लोकजिज्ञासुर्गूढो रात्र्यामलक्षितः ।
चरन्वाचोऽशृणोद्रामो भार्यामुद्दिश्य कस्यचित् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्रैकादशे योध्यामावसन्ननुजैः सह ।
यज्ञादि यज्ञकारेशो रामस्तदनुवर्ण्यते ॥

॥ १—२ ॥

तदन्तरा तासां दिशां मध्ये यावती भूस्तां ब्राह्मण एवार्हतीति मन्यमानः ॥ ३ ॥

अयं श्रीरामः तत्तदा सौमङ्गल्यमाभरणादिकं तावन्मात्रमवशेषितं यस्याः तद्व्यतिरिक्तं हिरण्यादिसर्वं ददावित्यर्थः ॥४-५॥

किमप्रत्तं किमदत्तम? सर्वं दत्तमित्यर्थः। विश्य प्रविश्य ॥६॥

न्यस्तदण्डैर्मुनिभिरर्पितौ चित्ते न्यस्तावङ्घ्री यस्य तस्मै तेष्वर्पितावङ्घ्री येनेति वा ॥ ७—९ ॥

————

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ भगवान् श्रीरामः उत्तमैर्वसिष्ठादिभिः कल्पितैः कारितैः मखैः क्रतुभिः सर्वदेवमयं स्वमात्मानमेवात्मनैवाचार्यवान् सन् ईजे इयाज ॥ १ ॥

होत्र इति। तत्र होत्रे प्राचीं दिशं दक्षिणामदात् ब्रह्मणे तु दक्षिणां दिशम् अध्वर्यवे प्रतीचीं सामगायिने उद्गात्रे तूदीचीम् दिशत् ॥ २ ॥

तदन्तरं तासां दिशामन्तरा मध्ये यावती भूमिरवशिष्टा तां

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वामाचार्याय ददौ, कथम्भूतः ? इदं कृत्स्नं भूमण्डलं ब्राह्मणोऽर्हति प्रतिग्रहीतुमिति शेषः । इतीत्थं मन्यमानः निस्पृहश्चेति तथा समीचीनानलङ्कारांश्चाददात् एवं सर्वं दत्वा केवलं वासोभ्यां परिधानीयोत्तरीयाभ्यामवशेषितः, तथा राज्ञी वैदेही सीतापि भर्तुरभिप्रायज्ञा सर्वानलङ्कारान् प्रदाय केवलं सौमङ्गल्यमात्रेणावशेषिता बभूव ॥ ३ ॥ ४ ॥

ते होत्रादयो ब्राह्मणा ब्राह्मणा एव दैवतं यस्य तस्य श्रीरामस्य स्वस्तु तद्ब्रह्मण्यत्वयुक्तं वात्सल्यमवलोक्य प्रीताः क्लिन्नधियः आर्द्रचित्ताः सन्तः तस्मै रामाय प्रत्यर्प्य प्राच्यादिदिशः इतिशेषः दिशः प्रतिग्रहीतुं वयं नार्हाः इति विज्ञाप्येत्यर्थः । ननु प्रतिगृह्य प्रत्यर्प्येत्यर्थः । दत्तद्रव्यप्रत्यादानदोषापादनात् एवञ्च दिग्दद्दाविख्या देरपि प्रतिग्रहीतुं होत्रादीन् प्रार्थितवानित्यर्थः । इदं वक्ष्यमाणं बभाषिरे ॥ हे भगवन् त्वया नोऽस्माभ्यमप्रत्तमप्रदत्तं किन्तु सर्वमपि प्रदातुमुद्युक्तोऽसीत्यर्थः । तत्र हेतुं वदन्तो विशिंषन्ति परमेश्वरः परो मा यस्मात्स परमश्चासावीश्वरश्च स्वत एवाऽवाप्तसमस्तकामस्य तव किमेतैरितिभावः । किञ्च निरतिशयपुरुषार्थरूपमोक्षप्रदानाय त्वत्प्राप्तनसमग्रज्ञानविरोध्यज्ञानमस्माकमन्तर्हृदये प्रविश्य हंसि निरस्यसि, केन ? स्वरोचिषा स्वप्रकाशेन तस्यैवम्भूतस्य आत्मपर्यन्तवदान्यस्य किमेतत्प्राच्यादिदिक्प्रदानमिति भावः ॥५।६॥

त्वद्गुणान्वर्णयितुं न शक्नुम इत्यभिप्रायेण कैश्चिद्गुणैर्विशिंषन्तो नमस्कुर्वन्ति—नम इति । ब्रह्मणि ब्रह्मकुले साधुर्ब्रह्मण्यः "तत्र साधुः"इति यत्प्रत्यये "येचाभावकर्मणोः"इति प्रकृतिभावः स चासौ देवः स्वतेजसा दीप्यमानः ब्रह्मण्यानां देवः श्रेष्ठो वा अकुण्ठमेधसे नित्यासङ्कुचितापरिच्छिन्नज्ञानाय उत्तमश्लोकानां धुर्योऽग्र्यः मुख्यः न्यस्तदण्डैर्भूतद्रोहरहितैः सर्वभूतसुहृद्भिर्मुनिभिरर्पितो चित्ते निहिताबङ्घ्री यस्य न्यस्तदण्डेष्वर्पिता बङ्घ्री येनेति वा तस्मै श्रीरामाय तुभ्यं नमः इति ॥ ७ ॥

एवं सीतया सह दशवर्षसहस्राणि राज्यमुपास्य श्रीरामः कदाचिल्लोकजिज्ञासुः किंवदन्तीं ज्ञातुमिच्छुः गूढः प्रच्छन्नवेषः इतरैरलक्षितो रात्र्यां तत्रतत्र भुव्यां चरन् कस्यचित्पुरुषस्य वचो आर्यामुद्दिश्योच्यमानमशृणोत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आचार्यवानित्यनेन गुरुकुलवासित्वं शिक्षितत्वं च सूचयति, "आचार्यवान् पुरुषो वेद"इति श्रुतेः ॥ १—३ ॥

सौमङ्गल्यं मङ्गलसूत्रमेवावशेषितं यस्याः सा तथा ॥ ४ ॥

ब्राह्मणा देवाः पूज्या इति भावो यस्य स तथा तस्य वात्सल्यं स्नेहपारवश्यं भक्तिक्लिन्नधियः द्रवञ्चिताः प्रत्यर्प्य दत्तं पुनर्दत्वा ॥ ५ ॥

ननु, दत्तं नालमिति मत्वा प्रत्यर्पितम् ? इतोऽधिकं प्रियमस्मद्योग्यमेव दत्तमतोऽन्यन्नापेक्षितमिति मत्वा वा ? न प्रथमः, यदृच्छालाभसन्तुष्टिमतामस्माकम् अनलम्बुद्धिदोषो नास्ति यतोऽतो द्वितीय एवाभिमत इत्याशयेनाह—अप्रत्तमिति । हे भगवन् ! त्वम् अस्मद्भक्त्यान्तर्हृदि संविश्य यथा निद्रा सुखसाधनं तथा स्थित्वा स्वरोचिषा ज्ञानलक्षणप्रकाशेनाज्ञानलक्षणं तमो हंसि नाशयसि यतो ऽतस्त्वया नोऽप्रत्तमदत्तं किन्तु न किमपि इत्यतोऽधिकं भूदानादिकं न भवति ज्ञानधनस्यानश्वरत्वादहार्यत्वाच्च भूपालत्वात्तत्कर्म तवैव योग्यं तस्मिन्कर्मण्यनधिकारिणो वयं तस्मादयोग्यत्वात्प्रत्यर्पणेन स्वीकारेणापहारदोषपङ्कलेपो नास्ति भवत इति स्वीकृत्य तद्रक्षणं कर्तव्यमधिकृतत्वादिति भावः ॥६॥

त्वमस्मभ्यमनश्वरं धनं दत्तवान् वयं तत्प्रतिकर्तुं न शक्नुमः किन्तु तुभ्यं नमनलक्षणं धनं दास्याम इत्येतावदेवेत्याशयेनाह—नम इति । न्यस्ततत्त्वाय स्वकेषु निश्चितस्वरूपाय अर्पिताङ्घ्रये स्वकेष्विति शेषः । न्यस्तदण्डार्पिताङ्घ्रये इति पाठे न्यस्तमनोवाक्कायदण्डाः सन्यासिनः तेष्वर्पितोऽङ्घ्रिर्ज्ञानलक्षणा गतिर्येन स तथा तस्मै "अघि लघि गत्यर्थौ" इति धातुः उत्तमश्लोकस्य हरेः धुरं वहतीति उत्तमश्लोकधुर्यस्तस्मै ॥ ७ ॥

कस्यचित्पुंसो वचः ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भगवानात्मनात्मानमयीज इति लोकसंग्रहार्थमित्यर्थः ॥ १–७ ॥

अथ वैराग्यलीलासूचकं मर्त्यलोकपरित्यागलीलारम्भं कर्तुं लक्ष्यमाह—कदाचिदिति । कस्यचिदिति कस्यचित् कुतश्चित्कस्मादागतस्य तत्र वसतोऽसरलसत्त्वस्य ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मर्त्यांश्चकार तत्याज सीतां सा विवरं गता ।

भ्रातॄन् दिग्विजयेऽयुङ्क्त राम एकादशे प्रभुः ॥

आत्मनात्मानमिति यज्ञसाधनस्य यजनीयस्य च स्वाभिन्नत्वाभावात् ॥ १ ॥ २ ॥

तदन्तरा तासान्दिशां मध्ये यावती भूस्तां शेषभूतां ब्राह्मणजातिमेव यद्दानपात्रीकरोति तत्र हेतुः इदं कृत्स्नमेव भूतलं ब्राह्मण एवार्हति यतो निस्पृह इति मन्यमानः ॥ ३ ॥

तदलङ्कारेति देहस्थालङ्कारवस्त्रव्यतिरिक्तानामन्येषामलङ्कारादीनामपि दत्तत्वात् सीता तु देहादप्युत्तार्यालङ्कारादिकं ददावित्याह—सौमङ्गल्यं नासाभरणचूडादिमात्रमवशेषितं यस्याः सा ॥ ४ ॥ ५ ॥

किम् अप्रत्तम् अपितु सर्वमेव प्रदत्तं यदस्माद्धृदय प्रविश्य अतोऽनेनपृथ्वीराज्येनालमिति भावः ॥ ६ ॥

न्यस्तदण्डेभ्यो निर्वैरभक्तेभ्योऽर्पिताङ्घ्री येन तस्मै ॥७—९॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यज्ञानुष्ठानादिरामचरितं वर्णयति—भगवानित्येकादशेन । उत्तमानि कल्पकानि उपकरणानि येषु तैः ॥ १ ॥ २ ॥

शेषामवशिष्टां तदन्तरा तासां मध्ये यावती भूस्तां ब्राह्मण एवार्हतीति मन्यमानैः आचार्याय ददौ ॥ ३ ॥

माहं बिभर्मि त्वां दुष्टामसतीं परवेश्मगाम्।
स्त्रीलोभी बिभृयात्सीतां रामो नाहं भजे पुनः ॥ ९ ॥
इति लोकाद्बहुमुखाद्दुराराध्यादसंविदः।
पत्या भीतेन सा त्यक्ता प्राप्ता प्राचेतसाश्रमम् ॥ १० ॥
अन्तर्वत्न्यागते काले यमौ सा सुषुवे सुतौ।
कुशो लव इति ख्यातौ तयोश्चक्रे क्रिया मुनिः ॥ ११ ॥
अङ्गदश्चित्रकेतुश्च लक्ष्मणस्यात्मजौ स्मृतौ।
तक्षः पुष्कल इत्यास्तां भरतस्य महीपते ॥ १२ ॥
सुबाहुः श्रुतसेनश्च शत्रुघ्नस्य बभूवतुः।
गन्धर्वान्कोटिशोजघ्ने भरतो विजये दिशाम् ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

इत्येवं प्रथम श्रीरामः तत्तदा अलङ्कारवासोभूषामवशेषितः तथा वैदेही अपि सौमङ्गल्येन आभरणादिकेन अवशेषिता ॥ ४ ॥

संस्तुतं श्लाघनीयं वात्सल्यं विप्रवत्सलत्वम् ॥ ५ ॥

नोऽन्तर्हृदयं विश्य प्रविश्य तमोऽज्ञानं हंसि एवम्भूतेन त्वया नोऽस्मभ्यमप्रत्तमदत्तं किं न किमपीत्यर्थः ॥ ६ ॥

न्यस्ताः वाग्देहचेतःसुप्रयोजिताः मौनानीहातिलापारूपाः दण्डा यैस्तैः अर्पितौ चित्ते संस्थापितौ अङ्घ्री यस्य तस्मै नमः ॥ ७—९ ॥

———

भाषाटीका।

श्रीसीतादेवी समेताय श्रीराघवेन्द्राय नमः।

श्रीशुकउवाच।

श्री शुकदेवजी बोले, कि–भगवान् श्रीरामचन्द्रने सर्वदेवमय देव ऐसे अपने आत्माको आचार्यवान् होकर उत्तमकल्प वाले यज्ञों से यजन करते हुए, ॥ १ ॥

प्रभु श्रीरामचन्द्रजीने होताके लिये पूर्वदिशादीनी, और जो यज्ञमें ब्रह्मा हुए उनकोदक्षिणादिशादीनी ऐसे ही अध्वर्यु को प्रतीची [पश्चिमदिशा] और साम गान वाले को उदीची [उत्तरदिशा] देते हुए ॥ २ ॥

और इस के मध्य में जो भूमिरही वह सब आचार्य को देदी और आपने यही निश्चयकिया कि निस्पृह विद्वान ब्राह्मण इस सब वैभव को योग्य होसक्ताहै ॥ ३ ॥

यज्ञों के अनन्तर श्रीराघवेन्द्र के समीप ब्राह्मणों के देने से पहिने हुए वस्त्र और आभूषण मात्र शेष रहे तथा रानी श्रीसीता देवी के भी विग्रह परभी उतनेही केवल सौभाग्य के सूचन करने वाले परिमित वसन भूषण अवसिष्ट रहे और वाकीके श्रीजीने भी सब दान करदिये ॥ ४ ॥

परञ्च वह सब ब्राह्मण लोग तो ब्राह्मणादेव श्रीराघवेन्द्रजू के स्तुती करने योग्य वात्सल्य को देखकर अत्यन्तही प्रसन्न हुए, और आर्द्र चित्त होकर फिर प्रभु को सब वैभव प्रत्यर्पण [भेट] कर इसप्रकार बोलते हुए ॥ ५ ॥

हे भगवान्! हे भुवनेश्वर! आपने हम लोगों को क्या नही दिया जो आपने हमारे अंतर हृदय में प्रवेश कर हमारे अज्ञान रूप तमको अपने ज्ञान रूप प्रकाश से दूर कर दिया ॥ ६ ॥

ब्रह्मण्यदेव अकुंठित बुद्धि वाले उत्तम कीर्ति वालों के धुरंधर और न्यस्तदंड अर्थात् परम कारुणिक जो अपराध होने पर भी क्षुभित होकर किसी को दंड न देवैं ऐसे महात्माओं के हृदय में अपने चरण कमल को अर्पण करने वाले ऐसे श्रीराघव को नमः हो ॥ ७ ॥

इत्यादिक स्तुतिकर विप्र लोग अपने २ गृह को गये तब एक समय प्रभुने लोक चरित जानने की इच्छा से रात्रि में गुप्त अलक्षित होकर विचरते २ अपनी भार्या को उद्देश कर कहने वाले किसी पुरुष की ऐसी वाणी सुनी, कि ॥ ८ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

असंविदोऽज्ञात् प्राचेतसो वाल्मीकिस्तस्याऽऽश्रमं प्राप्ता ॥ १० ॥

अन्तर्वत्नी गर्भिणी क्रियाः जातकर्माद्याः ॥ ११—१५ ॥

तदीयं धनमानीय सर्वं राज्ञे न्यवेदयत् ।
शत्रुघ्नश्च मधोः पुत्रं लवणं नाम राक्षसम् ।
हत्वा मधुवने चक्रे मथुरां नाम वै पुरीम् ॥ १४ ॥
मुनौ निक्षिप्य तनयौ सीता भर्त्रा विवासिता ।
ध्यायन्ती रामचरणौ विवरं प्रविवेश ह ॥ १५ ॥
तच्छ्रुत्वा भगवान्रामो रुन्धन्नपि धिया शुचः ।
स्मरंस्तस्या गुणांस्तांस्तान्नाशक्नोद्रोद्धुमीश्वरः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ईश्वरोऽपि शुचां रोद्धुं नाशक्नोत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तद्वचो दर्शयति—नेति । परस्य पुरुषान्तरस्य वेश्म गच्छति पुनःपुनरिति तथा अतएव दुष्टामसतीं व्यभिचारिणीं त्वामहं न बिभर्मि, परवेश्मगामपि सीतां रामोऽबिभृत् ततस्त्वं किं श्रेष्ठः ? इति वदन्तीं प्रत्याह—स्त्रैण इति । हि यस्माद्रामः स्त्रैणः अतः सीतां बिभृयात् अहं तु पुनः स्त्रीपारवश्यरहितः त्वां न भजामीति ॥ ९ ॥

इतीत्थम् असंविदः तत्त्वानभिज्ञात् अतएव बहुमुखान्नानाविधवादिनो दुराराध्यात् लोकाद्भीतेन पत्या श्रीरामेण त्यक्ता सीता प्राचेतसस्य वाल्मीकेराश्रमं प्राप्ता ययौ, कथम्भूता ? अन्तर्वत्नी गर्भिण्येव सीता गतेत्यन्वयः ॥ १० ॥

ततः काले प्रसवकाले सा सीता यमौ सुतौ सुषुवे तौ च कुशो लव इति ख्यातौ तयोः कुशलवयोर्मुनिः प्राचेतसः जातकर्मादिक्रियाः चक्रे ॥ ११ ॥

तथाङ्गदादयो द्वौ द्वौ पुत्रौ लक्ष्मणादीनां सम्बभूवतुः ॥१२॥

दिशां विजये दिग्विजयकाले कोटिशो गन्धर्वान् भरतो हतवान् तदीयं गन्धर्वाणां सम्बन्धि सर्वं धनमादाय राज्ञे श्रीरामायार्पयामास तथा शत्रुघ्नश्च मधोरसुरस्य पुत्रं लवणाख्यं राक्षसं हत्वा मधुवने मथुरानाम पुरीं निर्ममे ॥१३॥१४॥

मुनौ वाल्मीकौ तनयौ कुशलवौ निक्षिप्य मुन्यधीनौ कृत्वा भर्त्रा श्रीरामेण विवासिता निर्यापिता सीता श्रीरामस्य चरणौ ध्यायन्ती विवरं भुव इति शेषः । प्रविवेश ॥ १५ ॥

तद्विवरप्रवेशमाकर्ण्य भगवान् श्रीरामस्तस्याः सीतायाः तांस्तान् गुणान् स्मरन् धिया शुचं शोकं रुन्धन्नपीश्वरोऽपि रोद्धुं नाशक्नोत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बहुमुखादन्योन्यशिक्षानियतत्वेनानेकशब्देन प्रधानादत एव दुराराध्याद्दुःसाध्यात् कार्यनिष्पत्तिरहितादित्यर्थः । अतएवासंविदः अन्यसंवादशून्यात् अर्थादानरहिताद्वा लोकाच्छ्रुत्वा लोकापवादभीतेन रामेण त्यक्ता सा सीता प्राचेतसः प्रचेतसो वरुणस्यापत्यं वाल्मीकिः तस्याश्रमं प्राप्ता ॥ १० ॥

अन्तर्वत्नी गर्भिणी यमौ यमलौ क्रियाः क्षत्रयोग्याः जातकादिकाः ॥ ११—१४ ॥

मुनौ वाल्मीकौ विवरं भूबिलम् ॥ १५—१७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

लोकात् राष्ट्रान्तरस्थात् भीतेन शङ्कमानेन ॥ १०-१५ ॥

स्त्रीसङ्गिनां गतिमित्यादि पूर्वमुक्तं यथार्थत्वे दृढयंस्तदीयमन्तःकरणं दर्शयति—तच्छ्रुत्वेति । ईश्वरोपीत्यपरत्राप्यन्वयः अहो तस्या भक्तिगुणानां महिमेति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

असंविदः ज्ञानशून्यात् प्राचेतसो वाल्मीकिः ॥ १० ॥

अन्तर्वत्नी गर्भवती ॥ ११-१४ ॥

भर्तुर्विच्छेददुःखमसहिष्णुः भुवो विवरं प्राविशत् ॥ १५ ॥

ईश्वरोपि रोद्धुं नाशक्नोदिति तस्य प्रेमवश्यत्वस्वभावादिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

लोकात् प्राकृतजनात् बहुमुखात् बहुषु मायिकेषु देहगेहादिषु मुखं मुखोपलक्षितं भाषणादिचेष्टितं यस्य तस्मात् श्रीराम-

स्त्रीपुंप्रसङ्ग एतादृक्सर्वत्र त्रासमावहः ।
अपीश्वराणां किमुत ग्राम्यस्य गृहचेतसः ॥ १७ ॥
तत ऊर्ध्वं ब्रह्मचर्यं धारयन्नजुहोत्प्रभुः ।
त्रयोदशाब्दसाहस्रमग्निहोत्रमखण्डितम् ॥ १८ ॥
स्मरतां हृदि विन्यस्य विद्धं दण्डककण्टकैः ।
स्वपादपल्लवं राम आत्मज्योतिरगात्ततः ॥ १९ ॥
नेदं यशो रघुपतेः सुरयाच्ञयाऽऽत्तलीलातनोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः ।
रक्षोवधो जलधिबन्धनमस्त्रपूगैः किं तस्य शत्रुहनने कपयः सहायाः ॥ २० ॥
यस्यामलं नृपसदस्सु यशोऽधुनाऽपि गायन्त्यघघ्नमृषयो दिगिभेन्द्रपट्टम् ।
तन्नाकपालवसुपालकिरीटजुष्टपादाम्बुजं रघुपतिं शरणं प्रपद्ये ॥ २१ ॥
स यैः स्पृष्टोऽभिदृष्टो वा सम्विष्टोऽनुगतोपि वा ।
कोसलास्ते ययुः स्थानं यत्र गच्छन्ति योगिनः ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पदाम्भोजपराङ्मुखादित्यर्थः । अत एव असंविदः अतत्त्वज्ञात् दुराराध्याद्दुष्कीर्तिकरादित्यर्थः । भीतेन स्वकीर्तिरक्षाऽशिष्टमार्गसंस्थापनानर्हात् परेशोत्यर्थः । प्राचेतसो वाल्मीकेः श्रीजानकीरामस्वरूपगुणाद्यभिज्ञस्य आश्रमं प्राप्ता ॥ १० ॥

काले प्रसवकाले क्रियाः जातकर्माद्याः ॥ ११—१४ ॥

विवरं प्रविवेश भूमिद्वारैव वैकुण्ठादागता तद्विवरद्वारेण वैकुण्ठं गतेत्यर्थः ॥ १५ ॥

शुचा शोकाश्रूणि रुन्धन्नपि रोद्धुं नाशक्नोत् ईश्वरः सर्वदा निःशोकः स्वेच्छयैव लोकगतिं तथाभूतया चेष्टया दर्शयामासेति भावः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

पराये गृह में रहने वाली खोटी दुष्टनी ऐसी तो कूं मैं नहीं रखसक्ता हूं स्त्री के लोभी राम भलाई सीता को राखैं मैं तौ कदापि तेरे को नहीं ग्रहण करूंगा ॥ ९ ॥

इस प्रकार के बहु मुख और दुराराध्य अज्ञानी लोक से भयभीत होकर पति ने (श्रीरामने) सीताजी का परित्याग कर दिया तब सीताजी लक्ष्मण के द्वारा वाल्मीक महर्षि के आश्रम को प्राप्त हुईं ॥ १० ॥

गर्भवती सीताजी ने समय पूरे होने पर यम (युगल) पुत्र उत्पन्न किये तिन में एक का नाम कुश एक का लव रहा उन दोनों की अखिल क्रिया और संस्कार महर्षि वाल्मीकजी करते हुए ॥ ११ ॥

जैसे श्रीराम के दो पुत्र हुए इसी रीति लक्ष्मणजी के भी दो पुत्र हुए एक अंगद दूसरे चित्र केतु । हे महीपते ! इसी भांत तक्ष और पुष्कल दो पुत्र भरतजी के हुए ॥ १२ ॥

सुबाहु और श्रुतसेन ये दो पुत्र शत्रुहनजी के हुए । भरतजी ने दिग्विजय के समय पर किरोडन गंधर्वों को मारे ॥ १३ ॥

और उनका धन लाकर सब राजा (श्रीराम) को समर्पण किया, शत्रुहनजीने भी मधु के पुत्र लवणासुर राक्षस को मार कर मधुवन के विषै मथुरा नामक पुरी बसाई ॥ १४ ॥

सीताजी ने अपने भर्त्ता से प्रवास पाकर दोनों पुत्रों को मुनि को सौंपकर रामके चरणों का ध्यान करती २ पृथिवी के विवर में प्रवेश करती हुई ॥ १५ ॥

ऐसा सुनकर भगवान् रामचन्द्र भी अपनी बुद्धि से शोक को थांमते हुए, तौ भी सीताजी के तिन २ गुणों को स्मरण करते २ ईश्वर होकर भी शोक रोकने को समर्थ नहिं होते भये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न चातिचित्रमेतत् स्त्रीपुंसोः प्रसङ्ग आसक्तिः त्रासमावहतीति तथा विभक्तेरलुगार्षः पाठान्तरं सुगमम्. किमुतेति प्रासंगिकोक्तिः ॥ १७ ॥

अग्निहोत्रमजुहोत् प्रभुः रामः ॥ १८ ॥

आत्मज्योतिर्निजं धाम ॥ १९ ॥

जलधिबन्धनमस्त्रपूगैश्च रक्षसां वध इतीदं कविभिराश्चर्यमिव वर्णितमपि यशः स्तुतिर्न भवति तत्र हेतुः अधिकसाम्याभ्यां

पुरुषो रामचरितं श्रवणैरुपधारयन् ।
आनृशंस्यपरो राजन् ! कर्मबन्धैर्विमुच्यते ॥ २३ ॥

राजोवाच ॥

कथं स भगवान्रामो भ्रातॄन्वा स्वयमात्मनः ।
तस्मिन्वा तेऽन्ववर्त्तन्त प्रजाः पौराश्च ईश्वरे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विमुक्तं धाम प्रभावो यस्य तस्य किं कपयः सहायाः अतः सुग्रीवाद्याश्रयणं यथा लीलामात्रं तथैवेदमपि युक्तं चैतदित्याह, सुराणां याच्ञयाऽऽत्ता स्वीकृता लीलायां तनुर्येन तस्य ॥ २० ॥

एवंविधलीलाप्रयोजनं दर्शयन्प्रणमति—यस्य यशो नृपाणां युधिष्ठिरादीनां सदस्सु ऋषयो मार्कण्डेयादयो गायन्ति दिगिभेन्द्राणां पट्टवदाभरणरूपं तत्पर्यन्तं व्याप्तमित्यर्थः । नाकपालाः देवाः वसुपालाः वसुधापालाश्च तेषां किरीटैर्जुष्टं पादाम्बुजं यस्य तं रघुपतिम्, पाठान्तरे तत्तस्य रघुपतेर्नाकपालादिभिर्जुष्टं पादाम्बुजं प्रपद्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

स रामः संविष्ट उपवेशितोऽनुगतो वा यैस्ते कोसलदेशवासिनः सर्वेऽपि यत्र योगिनो गच्छन्ति तत्स्थानं ययुः ॥ २२ ॥

आनृशंस्यपर उपशमनिष्ठस्सन् विमुच्यते ॥ २३ ॥

स रामः स्वयं कथमवर्तत ? भ्रातॄन्प्रति वा कथमवर्तत ? कथं भूतान् आत्मन आत्मांशभूतान् तस्मिन्वा ईश्वरे ते भ्रात्रादयोऽनु अनन्तरं कथमवर्तन्त ? इति प्रश्नत्रयम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न चातिचित्रमेतदित्याह–ईश्वराणामपि स्त्रीपुंसयोः प्रसङ्गः एतावान् एतादृक्, कीदृक् ? सर्वत्रैवं भयावहः भयशब्दः शोकोपलक्षकः ईश्वराणामपि भयावहः किमुत ग्राम्यस्य गृह एव चेतो यस्य तस्य ॥ १७ ॥

तत ऊर्ध्वं विवरप्रवेशश्रवणानन्तरं ब्रह्मचर्यं धारयन् स्त्र्यन्तरपरिग्रहं वर्जयन् प्रभुः श्रीरामः त्रयोदशाब्दानां सहस्राणि अग्निहोत्रमविच्छिन्नं यथातथा अजुहोत् जुहाव । ननु,श्रीरामायणे"दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । रामो राज्यमुपासित्वा"इत्येकादशवर्षसहस्राणि श्रीरामावतारावस्थानमुक्तम्; अत्र तु त्रयोदशाब्दसाहस्रमिति तेन विरोधः, नैवं तत्र हि दशवर्षसहस्राणि इत्यनेन तावन्तं कालं सीतया सहावस्थितिरुच्यते दशवर्षशतानीत्यनेन तु तावन्तं कालं तया विनाऽवस्थानमुच्यते अत एव हि कोटिद्वयोक्तिः सीतया विना रामस्य एकैकवर्षशतस्य वर्षसहस्रतुल्यताख्यापनाय सहस्रमिति चोक्तम् एवंस्थिते च तत्र दशग्रहणं त्रिगुणितानां दशानामुपलक्षणमित्यभिप्रेत्य कार्त्स्न्येनावतारसहचरितकालोऽत्र गणितः ॥ १८ ॥

ततो वनवासदशायां दण्डकारण्यस्थकण्टकैर्विद्धं स्वपादपल्लवं स्मरतां जनानां हृदि विन्यस्य निधाय स्मर्तव्यं कृत्वेत्यर्थः । श्रीरामः आत्मज्योतिः स्वयंप्रकाशं ज्योतिर्मयं स्थानं परमपदाख्यमगात् ॥ १९ ॥

अस्त्रपाणेः कोदण्डपाणेः रघुपतेः श्रीरामस्य रक्षोवधो जलधिबन्धनञ्चेतीदं यशः स्तुतिर्न भवति, तत्र हेतुः, अधिकसाम्याभ्यां विमुक्तं धाम प्रभावो यस्य निस्समाभ्यधिकप्रभावस्येत्यर्थः । तस्य किं कपयो वानराः सहायाः अतः सुग्रीवाद्याश्रयणं यथा लीलामात्रं तदेतदपि युक्तं चैतदित्यभिप्रायेण विशिनष्टि, सुराणां याच्ञया आत्ता उपात्ता लीलायां तनुर्येन तस्य ॥ २० ॥

एवंविधलीलाप्रयोजकं दर्शयन् शरणं व्रजति—यस्यामलमघघ्नं पापहरं पादाम्बुजमाहात्म्यमिति विशेष्यमध्याहार्यं नृपाणां युधिष्ठिरादीनां सदस्सु यश एव धनं येषां ते तथाभूता अपि ऋषयो मार्कण्डेयादयः यशोधनापीति सन्धिरार्षः गायन्ति यन्माहात्म्यं दिगिभेन्द्राणां पट्टवदाभरणरूपं तत्पर्यन्तं व्याप्तमित्यर्थः । नाकपाला देवाः वसुपालाः वसुधापालकाः वैश्रवणादयो वा तेषां किरीटैर्जुष्टं पदाम्बुजं यस्य तं रघुपतिं शरणं प्रपद्ये पाठान्तरे तत्तस्य रघुपतेः जुष्टं पदाम्बुजं शरणं प्रपद्ये इत्यर्थः ॥ २१ ॥

यर्जनैः श्रीरामः संस्पृष्टः सन्दृष्टः संविष्टः उपसेवितः संवीत इतिपाठेऽपि स एवार्थः अनुगतो वा ते सर्वे कोसलदेशवासिनः यत्र यत्स्थानं योगिनो गच्छन्ति तत्स्थानं ययुः मुक्ता बभूवुरित्यर्थः ॥२२॥

श्रीरामचरित्रश्रवणफलमाह–पुरुष इति । हे राजन् ! आनृशंस्यपरः उपशमनिष्ठः पुरुषो रामचरितं श्रवणैरुपधारयन् श्रोत्रेन्द्रियवृत्तिभिः परिचिन्वन् कर्मबन्धैः पुण्यापुण्यात्मककर्मरूपबन्धनैः संसृतिहेतुभिः प्रमुच्यते मुक्तो भवति ॥ २३ ॥

यद्यपि"अग्रहीदासनं भ्रात्रा प्रणिपत्य प्रसादितः"इत्यनेन भ्रातॄणां रामस्य च परस्परच्छन्दानुवर्त्तनम् एकपत्नीव्रतधर इत्यादिना राज्यपरिपालनदशायां तस्यावस्थानप्रकारश्चेत्यादिकं सर्वमुक्तमेव तथापि तदेव पुनर्विस्तरेण बुभुत्सुः पृच्छति राजा–कथमिति ? स रामः कथम् अवर्ततेतिशेषः । भ्रातॄन् आत्मनः जानपदान् देशवासिनो जनांश्च कथमादिशत ? भ्रातॄन् जनांश्च कथमन्ववर्ततेत्यर्थः । ते जनाः भ्रातरश्च पौराः प्रजाश्च तस्मिन्नीश्वरे श्रीरामे विषये कथमन्ववर्तन्त ? इति त्रयः प्रश्नाः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किन्त्वन्यदेशस्थितानामनुरागिभक्तानां हृदि दण्डककण्टकैर्विद्धं पादमिति ते कण्टकास्तेषां हृद्येव सहस्रगुणं लपन्तस्तान् मूर्च्छितान् कुर्वन्त्विति बुद्ध्यैवेति तेषु रामस्य दया नाभूदिति व्याजस्तुतिः आत्मन एव न तु मायया ज्योतिर्यत्र तत् परं प्रपञ्चागोचरं स्वधामतः प्रकाशमगादित्यर्थः ॥ १६ ॥

नरलीलत्वेनैव चमत्कारकं तस्य यशोमाधुर्य्यमास्वाद्यते नत्वैश्वर्यदृष्ट्येत्याह—नेदमिति । आ सम्यगेव आत्ततनोर्नित्यगृहीतलीलाविग्रहस्य · रक्षसो रावणस्य वध इतीदं यशः स्तुतिर्न भवति तत्र हेतुः अधिकसाम्याभ्यां विमुक्तं धाम प्रभावो यस्य तस्य किं कपयः सहायाः ? तेन नरलीलत्वमाधुर्य्येणैव सर्वमेतदुपपद्यते इति भावः ॥ २० ॥

रामं प्रपद्यमानस्य सर्वोत्कर्षमाह—यस्य निर्मलं यशः नृपाणां युधिष्ठिरादीनां सदस्सु ऋषयो मार्कण्डेयादयो गायन्ति दिगिभेन्द्रपट्टं पट्टशब्दस्यासनवाचित्वात् दिग्गजेन्द्रारूढमित्यर्थः। तेन यशसः सर्वदिग्विजयित्वमनौचित्यमुक्तं नाकपालाः देवेन्द्राद्याः वसुपालाः नरेन्द्राश्च तेषां किरीटैर्जुष्टं पादाम्बुजं यस्य तं जुष्टमिति रघुपतेरिति पाठे तत्तस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥

संविष्टः सख्यात् यैः सहोपविष्टः शयितो वा ते कोसलदेशवासिनः योगिनो भक्तियोगवन्तः स्थानं वैकुण्ठम् ॥ २२ ॥

आनृशंस्यपरः क्रौर्य्यशून्योऽमत्सर इत्यर्थः ॥ २३ ॥

आत्मनो भ्रातॄन् प्रति कथमवर्त्तत ? स्वयं वा कथमवर्त्तत ? तस्मिन् ते भ्रात्रादयः कथमवर्त्तन्त ? इति प्रश्नत्रयम् ॥ २४ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

लोकगतिमेव दर्शयति—स्त्रीति । ईश्वराणां समर्थानां देवादीनामपि स्त्रीपुंप्रसङ्गः स्त्रीपुंसोः प्रकृष्टः सङ्गः सर्वं त्रासवर्द्धनः किमुत ग्राम्यस्य ॥ १७ ॥

अग्निहोत्रमजुहाव प्रभुः कर्मसाध्यानन्दनिरपेक्षः लोकसङ्ग्रहार्थं तथा कृतवानित्यर्थः ॥ १८ ॥

आत्मज्योतिः स्वप्रकाशरूपं स्थानं वैकुण्ठम् अगात् ॥ १६ ॥

आत्ता आविष्कृता लीलार्था तनुर्येन तस्य रघुपतेः अस्त्रपूगैः रक्षोवधो जलधिबन्धनं चेदं कविभिराश्चर्यमिव वर्णितं यशः स्तुतिर्न भवति तत्र हेतुगर्भं विशेषणम् अधिकसाम्याभ्यां विमुक्तं धाम यस्य तस्य किं कपयः सहकारिणः ? अयमर्थः यथा कपीनां सुग्रीवादीनामाश्रयणं समर्थानामपि कार्यं पराश्रयणेन सिद्ध्यतीति लोकशिक्षा तथेदं सर्वं लोकशिक्षार्थं लीलामात्रमिति ॥ २० ॥

एवं विधं रामचरितं जनकल्याणार्थमिति वदन् श्रीरामपदाम्बुजशरणं व्रजति—यस्येति । यस्य यश अघघ्नं श्रावयितॄणां श्रोतॄणाञ्च दुरितघ्नं दिगिभेन्द्राणां पट्टवदाभरणरूपं दिगिभेन्द्रपर्यन्तं व्याप्तम् अमलं यशः नृपाणां सदस्सु ऋषयोऽधुनापि गायन्ति तत् तस्य रघुपतेः पादाम्बुजं, शरणं व्रजामि कथम्भूतम् नाकस्थकं दुःखं यस्मिन् स नाकः सत्यलोकस्तत्पालो ब्रह्मा वसुशब्देन धनभूताः पशवस्तथा च पशुपालः पशुपतिः शिवः तयोः किरीटाभ्यां जुष्टं सेवितम् ॥ २१ ॥

यैः श्रीरामः सन्दृष्टोऽभिदृष्टो वा संविष्टः उपवेशितः अनुगतश्च ते कोसलाः यत्र योगिनः श्रीरामध्यानयोगनिष्ठाः गच्छन्ति तत्र ययुः ॥ २२—२३ ॥

स रामः स्वयं कथमवर्तत ? आत्मनः भ्रातॄन्प्रति वा कथमवर्तत ? चकारात्पौरेषु प्रजासु श्रीरामः कथमवर्त्तत ? तस्मिन् श्रीरामे ईश्वरे सर्वस्वामिनि नानास्वभावाः ते भ्रातरः प्रजाः पौराः कथमवर्तन्त ? ॥ २४ ॥

———

भाषा टीका

श्री अवधूत वेष शुक मुनि कहने लगे, कि—स्त्री पुरुष का प्रसंग इस प्रकार का सर्वत्र ईश्वरों को भी त्रास देने वाला है, तो फिर रात दिन घर में चित्त वाले ग्रामीण पुरुषों का तो क्या कहना ॥ १७ ॥

तापीछे प्रभुने तेरह हजार वर्ष तक अखंडित ब्रह्मचर्य धारण कर अग्निहोत्र हवन किया ॥ १८ ॥

आपके स्मरण करने वाले अनुरक्त भक्तों के हृदय में दंड कारण्य के कण्टक जिनमें चुभे हुए ऐसे कोमल अपने चरण पल्लवों को विन्यास [धर कर] तदनंतर अपने नित्यधाम को पधारते हुए ॥ १६ ॥

मुनि बोले, कि—देवताओं की याचना से लीला विग्रह को धारण करने वाले, श्रीरघुपति का यह कुछ यश नहीं है जो कि अस्त्र समूहों से राक्षसों का वध करना, और समुद्र को बांधना क्योंकि जिनके न कोई सम और न अधिक ऐसे तेजस्वी आप हैं फिर क्या उनके शत्रुओं के नाश करने में कुछ कपी लोग सहाय होसक्ते हैं ? न कदापि ॥ अथवा राक्षस वध सेतु बंधन आपका यश नहीं, तो फिर उनका क्या यश है ? तहां शुक मुनि कहते हैं यही सर्वोत्कृष्ट यश है कि सर्वतंत्रस्वतंत्र सर्वकार्यसमर्थ होकर भी वानर जाति से भी सहाय लेना दिखाकर उनको बडे बनाये फिर मनुष्यों की क्या कहैं इतना आपका सौलभ्य का यश है ॥२०॥

जिन का पापनाशक यश आज दिन भी राजसभाओं में ऋषि लोग गाते हैं, कैसा आपका यश है कि—दिग्गजों का पट्ट वस्त्र के तरह आभरणरूप होरहा है । अर्थात् दिशाओं के अन्त तक गया जाता है, ऐसे स्वर्गपाल वसुपाल आदि सकललोकपालों के किरिट से सेवित जिनके चरणकमल ऐसे रघुपति के मैं शरण हूं ॥ २१ ॥

जिन लोगोंने श्रीराम का स्पर्श किया जिनों ने एक बार दर्शन किया, और जो कभी साथ बैठ गये अथवा जिनने एकवार विराजमान कराये जो एकवार भी पीछे २ चले वे कोसल देशवासी उस स्थान को गये जहां बडे २ योगी जन जाते हैं ॥ २२ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

अथादिशद्दिग्विजये भ्रातॄन्(१) त्रिभुवनेश्वरः ॥
आत्मानं दर्शयन्स्वानां पुरीमैक्षत सानुगः ॥ २५ ॥
आसिक्तमार्गां गन्धोदैः करिणां मदशीकरैः ॥
स्वामिनं प्राप्तमालोक्य मत्तां वा सुतरामिव ॥ २६ ॥
प्रासादगोपुरसभाचैत्यदेवगृहादिषु ॥
विन्यस्तहेमकलशैः पताकाभिश्च मण्डिताम् ॥ २७ ॥
पूगैः सवृन्तै(२)रम्भाभिः पट्टिकाभिः सुवाससाम् ॥
आदर्शैरंशुकैः स्रग्भिः कृतकौतुकतोरणाम् ॥ २८ ॥
तमुपेयुस्तत्र तत्र पौरा अर्हणपाणयः ॥
आशिषो युयुजुर्देव ! पाहीमां प्राक् त्वयोद्धृताम् ॥ २९ ॥
ततः प्रजा वीक्ष्य पतिं चिरागतं दिदृक्षयोत्सृष्टगृहाः स्त्रियो नराः ॥
आरुह्य हर्म्याण्यरविन्दलोचनं ह्यतृप्तनेत्राः कुसुमैरवाकिरन् ॥ ३० ॥
अथ प्रविष्टः स्वगृहं जुष्टं स्वैः पूर्वराजभिः ॥
अनन्ताऽखिलकोशाढ्यमनर्घ्योरुपरिच्छदम् ॥ ३१ ॥
विद्रुमोदुम्बरद्वारैर्वैदूर्यस्तम्भपङ्क्तिभिः ॥
स्थलैर्मारकतैः स्वच्छैर्भ्राजत् स्फटिकभित्तिभिः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! राम चरित का यह प्रभाव है कि पुरुष रामचरित को श्रवणों से धारण करता हुआ ही शान्ति परायण होकर कर्मबन्धनों से छूटजाता है ॥ २३ ॥

राजोवाच ॥

राजा परीक्षित पूंछने लगे, कि—हे मुने ! भगवान् श्रीरघूत्तम अपने भ्राताओं से कैसे वर्त्तते रहे ? और आप स्वयं कैसे वर्त्तते रहे ? और श्रीराघवेन्द्र के विषयमें भ्राता लोग पुरवासी तथा प्रजा लोग कैसे वर्त्तते रहे ? ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्र श्रीरामस्य भ्रात्रादिषु प्रवृत्तिप्रकारमाह-अथेति । अननेवै भ्रातृणामपि तदाज्ञाऽनुसारितया प्रवृत्तिरुक्ता अथ सिंहासनस्वीकारानन्तरम् ॥ २५ ॥

पुरीं वर्णयति-त्रिभिः । गन्धोदकैर्मदबिन्दुभिश्चाऽऽसिक्ता मार्गा यस्यां सुतरां मत्तामिव समृद्धां वा इति वितर्के पाठान्तरे वासितां कामोन्मत्तां गामिवेत्यर्थः ॥ २६-२७-२८ ॥

पौराणां तस्मिन्वृत्तिमाह—तमुपेयुरिति । वराहरूपेण त्वयोद्धृतामिमां पृथ्वीं पाहीति ॥ २९ ॥

प्रजानां तस्मिन्वृत्तिमाह—ततः प्रजा इति ॥ ३० ॥

स्वयं कथमवर्ततेत्यस्योत्तरमाह-अथेति यावत्समाप्ति । स्वगृहं प्रविष्टः संस्तस्मिन् रेम इति पञ्चमेनान्वयः । गृहं वर्णयति, सार्द्धैस्त्रिभिः । अनन्ता येऽखिलानां रत्नादीनां कोशास्तैराढ्यम् अनर्घ्या उरवः परिच्छदा यस्मिन् ॥ ३१ ॥

विद्रुममया उदुम्बरा देहल्यो येषु तैर्द्वारैः स्वच्छैः स्थलैः तृतीयान्तानां मण्डितामिति तृतीयेनान्वयः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र श्रीरामस्य भ्रात्रादिषु वृत्तिप्रकारमाह—अथेति । अथ सिंहासनोपवेशनानन्तरं त्रिभुवनेश्वरः श्रीरामो दिग्जये दिक्पालने निमित्ते भ्रातॄनादिशत् अनेनैव भ्रातॄणामपि तदाज्ञानुवृत्तिरुक्ता ततः स्वानां कौसल्यादीनाम् आत्मानं दर्शयन् सानुगः पुरीमयोध्यामैक्षत ॥ २५ ॥

(१) त्रिदशेश्वर इति विज० । (२) संवृतेति वीर० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पौराणां तस्मिन् अनुवृत्तिञ्ज्ञापयितुं तैरलङ्कृतां पुरीं वर्णयति, आसिक्तमार्गामिति त्रिभिः । गन्धोदकैः चन्दनोदकादिभिः स्वामिनं प्राप्तं प्राप्तराज्यमालोक्य सुतरां मत्तानामिव स्थितानां करिणां मदोदकशीकरैश्चासिक्ताः मार्गाः यस्यां मत्तां वेति पाठान्तरं तत्र सुतरां मत्तामिवेति पुरीविशेषणं वाशब्दो वितर्के ॥ २६ ॥

प्रासादादिषु विन्यस्तैः स्वर्णकुम्भैः पताकाभिश्च मण्डिताम् ॥ २७ ॥

पूगैस्संवृताः या रम्भाः कदल्यस्ताभिः नित्यसापेक्षत्वात् संवृतशब्दस्य समासः यद्वा, पूगैश्च पत्रफलपुष्पादिसंवृताभिः रम्भाभिश्च वाससां पट्टिकाभिश्च मण्डितामिति पूर्वेणान्वयः । आदर्शैर्दर्पणैरंशुकैः स्रग्भिश्च कृतानि कौतुकानि मङ्गलार्थानि तोरणानि यस्यां तां पुरीमैक्षतेत्यन्वयः ॥ २८ ॥

पौराणां तस्मिन् वृत्तिमाह—सतश्चार्हणानि पूजासाधनानि पाणिषु येषां तैः पौरास्तत्र तत्र तं श्रीराममुपेयुरुपजग्मुः देव ! प्राक् वराहावतारे त्वयोद्धृतां पृथिवीं पाहीति प्रार्थयमानाः आशिषो युयुजुः प्रयुक्तवन्तः ॥ २९ ॥

तस्मिन् प्रजानामनुवृत्तिमाह—तमिति । चिरादागतं पतिं श्रीरामं वीक्ष्याकर्ण्य स्त्रियो नराश्च प्रजाः दिदृक्षया उत्सृष्टा गृहा याभिस्ताः हर्म्याण्यारुह्य अतृप्तानि नेत्राणि यासां ताः अरविन्दलोचनं श्रीरामं कुसुमैरवाकिरन् यद्वा चिरागतं पतिं द्रष्टुमिच्छया उत्सृष्टगृहाः स्त्रियो नराश्च प्रजा हर्म्याण्यारुह्य वीक्ष्याऽतृप्तनेत्राः कुसुमैरवाकिरन्नित्यन्वयः ॥ ३० ॥

स्वयं कथमवर्त्ततेत्यस्योत्तरमाह-अथेति, यावदध्यायसमाप्ति । स्वयं गृहं प्रविष्टः तस्मिन् भगवान् स्वारामधीराणामात्मारामसुनिजनश्रेष्ठानामृषभो अभिनायकः रामः प्रिया चेष्टा यस्यास्तया स्निग्धया निरतिशयानुरागवत्या सीतया सह रेम इति पञ्चमेनान्वयः । गृहं वर्णयति-पूर्वराजभिरिक्ष्वाकुप्रभृतिभिर्जुष्टं सेवितं प्रीतिविषयीकृतं वा अनन्ता निरवधिका ये अखिला रत्नादीनां कोशास्तैराढ्यं समृद्धम् अनर्घ्या उरवः परिच्छदा यस्मिन् विद्रुममया उदुम्बरा देहल्यो येषु तैर्द्वारैः तृतीयान्तानां मण्डितमिति तृतीयेनान्वयः । वैदूर्यमणिमयस्तम्भानां पंक्तिभिः स्वच्छैरिन्द्रनीलमणिमयैः स्थलैः प्रदेशैः द्वान्ताः घर्षणेन निर्मलीकृता स्फटिकाः तन्मयीभिर्भित्तिभिः ॥ ३१—३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रथमतृतीयप्रश्नौ परिहरति—अथेति । अथ राज्याभिषेकानन्तरं भ्रात्रादौ स्वाज्ञाकारित्वेनाऽवर्तत त्रिदशेश्वर इत्यनेन मानवेश्वरत्वं किंवक्तव्यमित्यसूचि तेन लोकाऽनुकरणायेयं क्रीडेति कथितमित्यर्थः । द्वितीयं परिहरति—आत्मानमिति । स्वात्मसन्दर्शनेन जनस्यानन्दजनकत्वेन राम इति बुद्धिं जनयामासेत्यर्थः पुरीनिरीक्षणं च स्वभक्तानुकम्पित्वप्रदर्शनाय ॥ २५ ॥

गन्धोदैः चन्दनादिगन्धद्रव्यमिश्रजलैः लङ्कायाः नाथं रावणं निहत्य प्राप्तं स्वामिनमालोक्य सुतरां हर्षेण मत्तामिव करिणीं मदशीकरैः मदजलबिन्दुभिर्वा मत्तामिव स्थिताम् ॥२६॥

चैत्यं पाषाणादिभिर्बद्धं वृक्षमूलस्थलं बद्धशाखास्थलं वा ॥ २७ ॥

संवृतैः फलस्तबकसहितैः पूगैः क्रमुकैः रम्भाभिः कदलीस्तम्भैः आदर्शैः दर्पणैरंशुकैर्वस्त्रैः स्रग्भिः मालाभिश्च कृतकौतुकानि रचितमङ्गलानि च तोरणानि यस्यां सा तथा ताम् ॥ २८ ॥

प्राक् वराहाऽवतारे त्वया पातालादुद्धृतां भुवमिति शेषः ॥ २९—३१ ॥

विद्रुमैरुदुम्बरैस्ताम्रैः कृतद्वारैः "ताम्रं शुल्वं मर्कटास्यं रक्तं कांस्यमुदुम्बरम्" इति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भ्रातॄन् दिग्विजये आदिशदिति भ्रातॄणां तद्दर्शनरूपं स्वसुखमपि परिहाय तदाज्ञापालनरूपा तस्मिन्ननुवृत्तिरुक्ता रामस्यापि तेषु स्नेहात्तद्देशाधिकारदानरूपा वृत्तिरुक्ता, स्वानां स्वाः प्रजाः पौराश्चेति प्रजासु पौरेषु च स्वदर्शनकृपावलोकादिदानरूपा तस्य वृत्तिरुक्ता । पुरीमैक्षतेति स्वयं कथमवर्त्ततेत्यस्योत्तरम् अतस्तस्येक्षणीयां पुरीं वर्णयति-आसिक्तेत्यादि । सुतरां मत्तामिव समृद्धां, वेति वितर्के वासितां गामिवेति पाठे । वासितां कामोन्मत्तां गामिवेत्यर्थः । समासान्ताभाव आर्षः ॥ २५-२८ ॥

पौराणां तस्मिन्ननुवृत्तिमाह—तमिति । इमां पृथ्वीं प्राक् वराहरूपेण ॥ २९ ॥

प्रजानां तस्मिन् वृत्तिमाह—तत इति । चिरागतमिति वनवासादागमनसमयभवद्दर्शनमिदं ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

स्वयं कथमवर्त्ततेत्यस्योत्तरं विस्तरेण पुनराह-अथेत्यादिना ॥३१॥

विद्रुममया उदुम्बरा देहल्यो येषु तैर्द्वारैः तृतीयान्तानां मण्डितमिति तृतीयेनाऽन्वयः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उत्तरमाह-अथेति । अथ सिंहासनस्वीकारानन्तरं त्रिभुवनेश्वरः भ्रातॄन् दिग्विजय आदिशत् अनेन श्रीरामस्य भ्रातॄन् प्रति दिग्गतधर्मादिरक्षणे आज्ञाप्रदत्वेन वृत्तिरुक्ता तेषां तदाज्ञापालकत्वेन तस्मिन् वृत्तिरुक्ता अस्य श्रीरामस्य पौरादिषु तस्मिन् पौरादीनां च वृत्तिम् आत्मानमित्यादिना कुसुमैरवाकिरन्नित्यन्तेनाह ॥ २५ ॥

गन्धोदैः करिणां मदशीकरैर्मदबिन्दुभिश्च आसिक्ता मार्गा यस्यान्तां स्वामिनं प्राप्तमालोक्य सुतरां मत्तामिव ॥ २६—२८ ॥

इमां पृथिवीं त्वया वराहमूर्तिना ॥ २९ ॥ ३० ॥

स्वयं कथमवर्ततेत्यस्योत्तरमाह—अथेत्यध्यायशेषेण । स्वगृहं प्रविष्टः रेमे इति पञ्चमेनान्वयः ॥ ३१ ॥

चित्रस्रग्भिः पट्टिकाभिर्वासोमणिगणांशुकैः ॥
मुक्ताफलैश्चिदुल्लासैः कान्तकामोपपत्तिभिः ॥ ३३ ॥
धूपदीपैः सुरभिभिर्मण्डितं पुष्पमण्डितैः ॥
स्त्रीपुम्भिः सुरसङ्काशैर्जुष्टं भूषणभूषणैः ॥ ३४ ॥
तस्मिन् स भगवान्रामः स्निग्धया प्रिययेष्टया ।
रेमे स्वाराममधीराणामृषभः सीतया किल ॥ ३५ ॥
बुभुजे च यथा कालं कामान्धर्ममपीडयन् ।
वर्षपूगान्बहून्नृणामभिध्याताङ्घ्रिपल्लवः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे श्रीरामोपाख्याने
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विद्रुममणिमयाः उदुम्बरा देहल्यो येषु तैर्द्वारैः तृतीयान्तानां मण्डितमिति तृतीयेनाऽन्वयः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेव जी बोले, कि त्रिभुवनके ईश्वर श्रीराघव ने राजगादी के कछु दिनपीछे दिग्विजय के लिये भ्राता लोगों को पठाये, और आपभी एक समें अनुचरों सहित अपने पुरवासियों के लिये अपने दिव्यसौन्दर्य के अनुभव देने को पुरी के देखने को सिधारे ॥ २५ ॥

पुरी में भी वीथी और राजमार्ग सब चन्दन के जलों से और हाथियों के मद से सींचे गये हैं, पुरी भी कैसी जान पडती कि मानो अपने स्वामी को आते हुए देख कर अत्यन्त मत्त हो गई हो ॥ २६ ॥

प्रासाद, गोपुर, सभा, चैत्य, और देव गृहों में कलश मङ्गल के लिये धरे हैं जामें और पताका ओं से मंडितहो रही है ॥ २७ ॥

फिर वह पुरी, पूग (सुपारी) और कदली (केलों) के फल सहित वृक्षोंसे और सुन्दर वस्त्रों की पट्टिकाओं (पड़दाओं) से और देखने योग्य वस्त्रों से सुशोभित हो रही है और नाना प्रकार के माला और तोरण बाँधकर जिस में कौतुक किया गया है ॥ २८ ॥

इसप्रकार की सजी बजी उस अयोध्या पुरी में जब प्रभु पधारे तब जिस २ मार्ग में आपका शुभागमन हुआ तहां २ पुरवासी जन पूजा और भेटों को हाथ में लेकर आशिषों को देते हुए, कि–हे देव ! जिस्का पूर्व समय में आप ने रसातल से उद्धार किया अब आप उसी पृथिवी की रक्षा कीजिये ॥ २९ ॥

तबतौ प्रजाओं ने अपने पति को बहुत दिनों में आये हुए देख कर निरन्तर देखने की इच्छा से पुरुष और स्त्रियें सब अपने घरों को छोडकर दर्शन के लिये साथ हो लिये और कितने नर नारी अटा अटारीन पै चढगये और कमललोचन श्रीराघवेन्द्र के दर्शन कर नेत्रों की तृप्तिको नहीं पाकर पुष्पों की वर्षा करते भए ॥ ३० ॥

तदनन्तर नगर पर्यटन कर प्रभूने अपने महलों में प्रवेश किया जो आपका श्रीगृह अपने पूर्व राजाओं से सेवित रहा और अनंत अनेक तरह के खजानों से भरा हुआ बहुमोल्य बहुत भोग के उपकरणों से पूरित होरहा है ॥ ३१ ॥

फिर वह अपना महल कैसा है कि जिसमें मूंगा की देहली वाले दरवाजे बने हैं, वैडूर्य मणि के खंभों की पंक्तियें शोभा देरही हैं, मरकत मणि के स्थल और स्फटिक मणि की भित्तियों से भी महल शोभित हो रहा है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वाससां मणिगणानां चांशुकैर्दीप्तिभिः चित् चैतन्यं तदुल्लासैरुज्ज्वलैः बद्धा चिदिति क्वचित् वैडूर्यस्तम्भादिषु यथा शोभमुज्ज्वलैर्मुक्ताफलैर्मण्डितमित्यर्थः । कान्ताः कमनीयाः कामोपपत्तयो भोगसाधनानि ताभिः ॥ ३३ ॥

भूषणानां भूषणभूतैः ॥ ३४—३५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नृणां मध्ये यद्वा नृणां नृभिरभिध्यातमङ्घ्रिपल्लवं यस्येति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विचित्राभिः स्रग्भिः पताकाभिश्च वाससां मणिगणानामंशुकैः पङ्क्तिभिः चिच्चैतन्यं तद्वदुल्लासैरुज्ज्वलैर्मुक्ताफलैः यद्वा चिदिति पृथक्पदमव्ययम् कचिद्विदूर्यस्तम्भादिषु यथाशोभमुज्ज्वलैर्मुक्ताफलैर्मण्डितमित्यर्थः । कान्ताः कमनीयाः कामोपपत्तयो भोगसाधनानि ताभिः सुरभिभिर्धूपैर्दीपैश्च मण्डितं पुष्पाणि मण्डनमलङ्कारो येषां भूषणैर्भूषितास्तैः सुरसङ्काशैः देवतुल्यैः स्त्रीपुम्भिः समासान्ताभावस्तस्यानित्यत्वात् आर्षत्वाद्वा जुष्टं सेवितं कामान् यथाकालमुचितकालमनतिक्रम्य बहून् वर्षगणान् बुभुजे कथम्भूतस्सन् ? स्वधर्मं वर्णाश्रमोचितमपीडयन् अनुपरुन्धन् अत्यजन्नित्यर्थः । नृणामितिशेषे षष्ठी नृभिरभिध्यातमङ्घ्रिपल्लवं यस्य तथाभूतस्सन् ॥ ३३—३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कान्तं शोभितं पट्टिकाभिर्वितानैः ॥ ३३ ॥

भूषणानामपि भूषणैः ॥ ३४ ॥

स्वारामाः शोभनोद्यानानि तत्र चारो येषां ते स्वारामचारास्तेषामृषभः निरन्तरं चारुतरोद्यानेषु सञ्चरताम् ईश्वर इत्यनेनातीव सौख्यं सूचयति-अनेनापि सीतावियोगो नास्तीत्युक्तं भवति । किञ्च सीतया नित्यरमणात्स्वयं सुखरूपस्वात्प्रजानां सुखहेतुत्वात्सर्वजनचित्तविलयत्वेन राम इति भावः ॥ ३५-३६॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
(विजयध्वजरीत्या नवमः ।)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वाससां मणिगणानां चांशुकैः चितश्चिच्चक्रोल्लासैर्विलासैश्चिन्मयैरिति सर्वेषां विशेषणमिदं पुर्य्या अप्राकृतत्वात् कान्ता कमनीया भोगानां उपपत्तिः सिद्धिर्यतस्तैरित्यपि सर्वेषां विशेषणम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तस्मिन् स्वगृहे ॥ ३५ ॥

नृणां नृभिः ॥ ३६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
एकादशोऽयं नवमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वाससां मणिगणानां चांशुकैः दीप्तिभिः चिच्चैतन्यं तद्वदुल्लासैरुज्ज्वलैर्मुक्ताफलैः यद्वा चिदुल्लासैश्चेतनमात्रस्योल्लास आनन्दविशेषो येभ्यस्तैः कान्ताः कमनीयाः कामोपपत्तयो भोगोपकरणविभूतयस्ताभिः ॥ ३३ ॥

पुष्पाणि एव मण्डनानि अलङ्कारास्तैश्च मण्डितं भूषणानामपि भूषणभूतैः स्त्रीपुम्भिर्जुष्टम् ॥ ३४—३५ ॥

नृणां नृभिः अभिध्याताङ्घ्रिपल्लवस्सन् सीतया सह रेमे ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकादशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ११ ॥

भाषाटीका ।

चित्र विचित्र मालायें उत्तमोत्तम परदे, बहुमोल्य वस्त्र, इन से और नाना प्रकार के मणिगणों की दीप्ति से और चैतन्य सदृश उज्वल मुक्तामणियों से और नाना प्रकार के भोगसामग्रियों से मण्डित होरहा है ॥ ३३ ॥

और सुगन्धित धूप दीपों से मण्डित है । तथा पुष्पों से अलङ्कृत देवता सदृश नर नारियों से सेवित है जो नर नारी भूषणों के भी भूषण है अर्थात् भूषणों की शोभा भी उनके शरीर में धारण करने से ही होती है ॥ ३४ ॥

ऐसे पुरुष और स्त्रियों से शोभित उस उत्तम महल के विषैं आत्माराम और धीरों में श्रेष्ठ रघुकुलोत्तंस अचिक्रवर्त्ति कुमार जगत के रमाने वाले श्रीरामचन्द्र प्रिय चेष्टा वाली भोरी भारी अथवा अति सुन्दर ऐसी श्रीजानकी जी के साथ रमण करते हुए ॥ ३५ ॥

और जिस प्रकार को पीडा न हो तिसी रीत से वर्षों के समूहों तक अर्थात् बहुत वर्षों तक समय२ पर भोगों को भोगते हुए और मनुष्य उनके सदा चरण कमलों का ध्यान धरते रहे ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में एकादश अध्याय की वृन्दावनस्थ पं० भगवताचार्यकृत भाषा टीका समाप्ता ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

——○:*:○——

श्रीशुक उवाच ॥

कुशस्य चातिथिस्तस्मान्निषधस्तत्सुतो नभः ॥
पुण्डरीकोऽथ तत्पुत्रः क्षेमधन्वाऽभवत्ततः ॥ १ ॥
देवानीकस्ततोऽनीहः पारियात्रोऽथ तत्सुतः ।
ततो बलस्थलस्तस्माद्वज्रनाभोऽर्कसम्भवः ॥ २ ॥
खगणस्तत्सुतस्तस्माद्विधृतिश्चाभवत्सुतः ॥
ततो हिरण्यनाभोऽभूद्योगाचार्यस्तु जैमिनेः ॥ ३ ॥
शिष्यः कौसल्य आध्यात्मं याज्ञवल्क्योऽध्यगाद्यतः ॥
योगं महोदयमृषिर्हृदयग्रन्थिभेदकम् ॥ ४ ॥
पुष्यो हिरण्यनाभस्य ध्रुवसन्धिस्ततोऽभवत् ॥
सुदर्शनोऽथाऽग्निवर्णः शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः ॥ ५ ॥
योऽसावास्ते योगसिद्धः कलापग्राममाश्रितः ॥
कलेरन्ते सूर्यवंशं नष्टं भावयिता पुनः ॥ ६ ॥
तस्मात्प्रसुश्रुतस्तस्य सन्धिस्तस्याप्यमर्षणः ॥
महस्वांस्तत्सुतस्तस्माद्विश्वसाह्वोऽन्वजायत ॥ ७ ॥
ततः प्रसेनजित्तस्मात्तक्षको भविता पुनः ॥
ततो बृहद्बलो यस्तु पित्रा ते समरे हतः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

द्वादशे रामपुत्रस्य कुशस्यान्वय उच्यते ॥
एवमिक्ष्वाकुपुत्रस्य शशादस्येरितोन्वयः ॥ १ ॥

कुशस्य रामपुत्रस्यातिथिः सुतोऽभवत् तत्सुतः तस्य सुतः ॥१॥ अर्कसम्भवोऽर्कस्यांशात्सम्भूतः ॥ २ ॥

ततो विधृतेर्हिरण्यनाभः कथम्भूतः जैमिनेः शिष्यो योगाचार्यः ॥ ३ ॥

तदाह, यतः सकाशात् कौसल्यो याज्ञवल्क्य ऋषिराध्यात्मं योगमध्यगात् महान्त उदयाः सिद्धयो यस्मिस्तं हृदयग्रन्थेर्भेदकञ्च ॥ ४ ॥ ५ ॥

मरुं विशिनष्टि—योऽसाविति । पुनर्भावयिता भावयिष्यति ॥ ६ ॥ ७ ॥ पित्राऽभिमन्युना ॥ ८—११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कुशस्य श्रीरामसुतस्यातिथिः सुतोऽभवत्तस्मादतिथेः निषधाख्यः तत्सुतः निषधसुतः नभः अथ नभात्पुण्डरीकः तत्पुत्रः पुण्डरीकपुत्रः क्षेमधन्वा ॥ १ ॥

ततः क्षेमधन्वनः देवानीको ऽभवत्ततो देवानीकात् हीनः अथ तत्सुतो हीनसुतः पारियात्रः ततः पारियात्राद्बलस्तस्माद्बलाच्चलः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्मात् वज्रनाभः स चार्कस्यांशात्सम्भूतः ॥ २ ॥

तत्सुतो वज्रनाभसुतः खगणस्तस्मात्खगणाद्विधृतिः सुतोऽभवत् ततो विधृतेर्हिरण्यनाभः समभवत् स च योगाचार्यस्य जैमिनेः शिष्यः ॥ ३ ॥

यतो हिरण्यनाभादध्यात्मशास्त्रं कौसल्यो याज्ञवल्क्य ऋषिरधिगतवान्, अध्यात्मं विशिनष्टि, योगं योगाख्यं महोदयं महानुदयोऽभ्युदयो यस्मात् हृदयग्रन्थिमज्ञानं भिनत्तीति तथाभूतम् ॥ ४ ॥

हिरण्यनाभस्य पुष्यः सुतस्ततः पुष्यात् ध्रुवसन्धिरभवत् अथ ध्रुवसन्धेः सुदर्शनस्तस्मादग्निवर्णस्तस्य सुतः शीघ्रः तस्यापि सुतो मरुत् ॥ ५ ॥

मरुतं विशिनष्टि–योऽसाविति । योऽसौ मरुत् योगेन सिद्धः जितकायः कलापग्रामाख्यं ग्राममाश्रितोऽधुनाप्यास्ते किमर्थमित्यत आह–कलेर्युगस्यान्तेऽवसाने नष्टं सूर्यवंशं पुनर्भावयिता भावयिष्यति पुत्रपौत्रादि परंपरया प्रवर्त्तयिष्यति तदर्थं तत्रास्ते इति भावः ॥ ६ ॥

तस्मान्मरुतः प्रसुः तस्य सुतस्सन्धिः तस्यापि मर्षणस्सुतः तत्सुतो सुमहान् तस्मात् सुमहतो विश्वसाह्वो जज्ञे ॥ ७ ॥

ततो विश्वसाह्वात् बृहद्बलः जज्ञ इत्यनुषङ्गः, तं विशिनष्टि, यस्तु बृहद्बलः समरे सङ्ग्रामे ते पित्रा हतः ॥ ८ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथ श्रीरामपुत्रस्य कुशस्य सन्ततिमनुक्रामति–कुशस्य चेति । चशब्दः सन्ततेरविच्छेदं सूचयति ॥ १–३ ॥

अध्यात्मं परमात्मविषयं महानुदयो मोक्षलक्षणो यस्मात्स तथा एतदेव विशिनष्टि—हृदयेति । ऋषिर्ज्ञानी ॥ ४ ॥

तस्याग्निवर्णस्य शीघ्रनामा सुतः मरुन्नामा सुतो यस्य स मरुत्सुतः तस्य शीघ्रस्य मरुत्सुतोऽभूदिति वा ॥ ५–६ ॥

तस्मान्मरुतः ॥ ७ ॥

समरे ते तव पित्रा अभिमन्युना हतः ॥ ८ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अस्मिन्नध्याये न विद्यते ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्वादशे कुशवंशस्य सुमित्रान्तस्य कीर्तनम् ।
समासतश्चेक्ष्वाकुसूनोर्विकुक्षेरयमन्वयः ॥
॥ १ ॥

अर्कसम्भवः अर्कस्यांशात् सम्भूतः ॥ २ ॥

हिरण्यनाभस्तु जैमिनेः शिष्यस्सन् योगाचार्योऽभूदित्यन्वयः यतो हिरण्यनाभात् कौसल्यो याज्ञवल्क्यः ऋषिः अध्यात्मं योगम् अध्यगात् ॥ ३—५ ॥

यो मरुः प्रसुश्रुतं पुत्रमुत्पाद्य कलापग्राममाश्रितोऽद्याप्यास्ते भावयिता पुनः पुत्रमुत्पाद्य प्रवर्तयिष्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्मान्मरोः ॥ ७—८ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीरामपुत्रस्य कुशस्य वंशं वर्णयति–कुशस्येति द्वादशेनाध्यायेन ॥ १ ॥

अर्कसम्भवः अर्कस्य अंशादुत्पन्नः ॥ २ ॥

हिरण्यनाभो जैमिनेः शिष्यो योगाचार्यः ॥ ३ ॥

यतो हिरण्यनाभात् महान्त उदयाः सिद्धयो यस्मिन् तत् हृदयग्रन्थेर्भेदकम् आध्यात्म्यं योगं कौसल्यो याज्ञवल्क्य ऋषिरध्यगात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

यः मरुः भावयिता भावयिष्यति ॥ ६ ॥ ७ ॥

पित्राऽभिमन्युना ॥ ८—१४ ॥

———

भाषाटीका ।

श्रीरघुकुलोत्तंसाय पुंसे नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेव जी बोले, कि–श्रीरामके पुत्र राजा कुशके अतिथि पुत्र हुए, तिनके निषध, तिनके सुत नभ हुए, नभके पुत्र पुंडरीक हुए तिनके पुत्र क्षेमधन्वा होते भये ॥ १ ॥

क्षेमधन्वा के पुत्र देवानीक हुए, तिनसे अनीह तिनके पुत्र पारियात्र हुए, तिनसे बल तिनसे स्थल तिनसे सूर्य के अंश से उत्पन्न होने वाले वज्र नाभ हुए ॥ २ ॥

उनके सुत खगण हुए, तिनसे विधृति तिन से हिरण्य नाभ हुए, जो कि जैमिनि ऋषि के शिष्य होकर योगाचार्य हुए ॥३॥

जिन हिरण्य नाभ से कौशल्य याज्ञवल्क्य ऋषि ने अध्यात्म योग का अध्ययन किया, कि जिस योग से बड़ी २ सिद्धियें प्राप्त होवें। और जो योग हृदय की ग्रंथियों को भली भाँत भेदन कर सके ॥ ४ ॥

और हिरण्यनाभ के पुष्य हुए पुष्य के पुत्र ध्रुवसन्धि हुए उनके पुत्र सुदर्शन और अग्निवर्ण हुए उनके शीघ्र उनके मरुत पुत्र हुए ॥ ५ ॥

जो मरुत योग से सिद्ध होकर कलाप ग्राम में बैठे हुए हैं, कलि के अन्त में फिर उच्छिन्नहुए सूर्य वंश की वृद्धि करेंगे ॥ ६ ॥

उन मरुत के प्रसुश्रुत पुत्र हुए, उन के संधि और संधि के अमर्षण हुए, उन के पुत्र सहस्वान् और सहस्वान के विश्वसाह्व पुत्र उत्पन्न हुए ॥ ७ ॥

एते हीक्ष्वाकुभूपाला अतीताः शृणवनागतान् ।
बृहद्बलस्य भविता पुत्रो नाम बृहद्रणः ॥ ९ ॥
(१)उरुक्रियस्ततस्तस्य वत्सवृद्धो भविष्यति ।
प्रतिव्योमस्ततो भानु(२)र्दिवाको वाहिनीपतिः ॥ १० ॥
सहदेवस्ततो वीरो बृहदश्वोऽथ भानुमान् ।
प्रतीकाश्वो भानुमतः सुप्रतीकोऽथ तत्सुतः ॥ ११ ॥
भविता मरुदेवोऽथ सुनक्षत्रोऽथ पुष्करः ।
तस्यान्तरिक्षस्तत्पुत्रः सुतपास्तदमित्रजित् ॥ १२ ॥
बृहद्राजस्तु तस्यापि बर्हिस्तस्मात्कृतञ्जयः ।
रणञ्जयस्तस्य सुतः सञ्जयो भविता ततः ॥ १३ ॥
तस्माच्छाक्योऽथ शुद्धोदो लाङ्गलस्तत्सुतः स्मृतः ।
ततः प्रसेनजित्तस्मात् क्षुद्रको भविता ततः ॥ १४ ॥
रणको भविता तस्मात्सुरथस्तनयस्ततः ।
सुमित्रो नाम निष्ठान्त एते बार्हद्बलान्वयाः ॥ १५ ॥
इक्ष्वाकूणामयं वंशः सुमित्रान्तो भविष्यति ।
यतस्तं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्याम् इक्ष्वाकुवंशवर्णनंनाम
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

विश्वसाह्व के प्रसेनजित् उनके तक्षक पुत्र हुए उनके बृहद्बल पुत्र हुए जिनको तुम्हारे पिता अभिमन्यु ने युद्ध में मारडाला ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्तस्मादमित्रजित् ॥ १२—१४ ॥
निष्ठा वंशस्य स्थितिस्तस्या अन्तः ॥ १५ ॥
तदेवाह, इक्ष्वाकूणामिति ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एते कथिताः इक्ष्वाकुवंशजा भूपाला अतीता अतिक्रान्ताः, अथानागतान् भाविनः इक्ष्वाकुभूपालान् मया कथयिष्यमाणान् शृणु बृहद्बलस्य सुतो नाम्ना बृहद्रण इति प्रसिद्धस्तस्य बृहद्रणस्योरुक्षतस्तस्यारुक्षतस्य वत्सप्रीतः सुतो भविष्यति ततो वत्सप्रीतात् प्रतिव्योमः ततः प्रतिव्योमात् भानुः तस्माद्दिवाकः स च वाहिन्याः सेनायाः पतिः ॥ ९ ॥ १० ॥

ततो दिवाकात्सहदेवः ततः बृहदश्वः स च वीरः अथ बृहदश्वात् भानुमान् भानुमतः प्रतीकाश्वः तत्सुतः प्रतीकाश्वसुतः सुप्रतीकः ॥ ११ ॥

अथ सुप्रतीकान्मरुदेवः सुतो भविता तस्मात्सुनक्षत्रः तस्मात्पुष्करः तस्य पुष्करस्यान्तरिक्षः तत्पुत्रोऽन्तरिक्षपुत्रः सुतपः ततस्तस्मात्सुतपसादमित्रजित् भविता ॥ १२ ॥

---

(१) उरुक्षत इति। (२) देवाकः इति च वीर० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्यामित्राजितो बृहद्राजस्तस्माद्बृहद्राजाद्बर्हिषः तस्माद्बर्हिषो धनञ्जयः तस्य धनञ्जयस्य सुतो रणञ्जयस्ततो रणञ्जयात् सृञ्जयस्सुता भविता ॥ १३ ॥

तस्मात्सृञ्जयाच्छाक्यः तस्माच्छाक्यात् शुद्धोदः अथ तत्सुतः लाङ्गलः स्मृतः ततो लाङ्गलात् प्रसेनजित् तस्मात् प्रसेनजितः क्षुद्रकः भविष्यति ततः ॥ १४ ॥

क्षुद्रकात्कुणको भविता तस्मात्कुणकात्सुरथस्तनयो भविष्यति तस्मात्सुमित्र इति प्रसिद्धः सुतो भविता स तु निष्ठान्तः निष्ठा वंशस्य स्थितिः तस्या अन्तः अन्तिमावधिभूतः एते बृहद्बलस्य भवितेत्यादिनोक्ताः बार्हद्बलाद्बृहद्बलगोत्रजा भाविनो नृपाः ॥१५॥

सुमित्रस्य निष्ठान्तत्वमेवाह, अयमिक्ष्वाकूणां वंशः सुमित्रोऽन्तोऽन्तावधिर्यस्य तथाभूतो भविष्यति, कुतः ? यतस्तं सुमित्रं राजानं प्राप्य कलौ युगे संस्थामुच्छेदं प्राप्स्यति वंश इत्यनुषङ्गः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनागतानुत्पत्स्यमानान् तस्येक्ष्वेतत्पूर्वोत्तरत्र सम्बन्धयितव्यम् ॥ ९-११ ॥

तस्य सुतपसः सुतोऽमित्राजित् ॥ १२—१४ ॥

सुमित्रो नाम राजा निष्ठायाः वंशावलेरन्तो ऽवधिभूतः तत्र समाप्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एतदेव विशदयति-इक्ष्वाकूणामिति। सुमित्रोऽन्तोऽवसानं यस्य स तथा संस्थां नाशं समाप्तिं वा "संस्था व्यवस्था प्रणिभिः समाप्त्याचारमन्त्रिषु" इति ॥१६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
विजयध्वजरीत्या दशमः ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पित्रा अभिमन्युना ॥ ९--१४ ॥

नामनिष्ठयोर्वाच्यवाच्ययोरन्तो नाशो यस्मात् सः तस्मादन्यो न भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा नाम्नैव नतु कयाचन कीर्त्या नितरां तिष्ठन्तीति नामनिष्ठां बृहद्बलसुतादयस्तेषामपि अन्तः प्रवाहसमाप्तिर्यस्मात् सः ॥ १५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमे द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निष्ठायाः वंशस्थितेरन्ते ॥ १५ ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्वादशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥१२ ॥

भाषा टीका ।

ये सब इक्ष्वाकु वंशि भूपाल व्यतीत होगये अब आगें जो होने वाले हैं उनको सुनों । बृहद्बल के पुत्र बृहद्रण ऐसे प्रसिद्ध नाम वाले होंगे ॥ ९ ॥

बृहद्रण के उरुक्रिय होंगे तिनके वत्सवृद्ध होंगे, तिनके प्रतिव्योम तिनसे भानु तिनसे दिवाक वाहिनीपति होंगे ॥ १० ॥

तिनसे सहदेव तिनसे बडे वीर बृहदश्व तिनसे भानुमान् भानुमान् के प्रतीकाश्व तिनके पुत्र सुप्रतीक होंगे ॥ ११ ॥

तिनसे मरुदेव तिनसे सुनक्षत्र तिनसे पुष्कर तिनके अन्तरिक्ष, तिनके सुतपा, तिनके अमित्रजित होंगे ॥ १२ ॥

तिनके भी बृहद्राज होंगे तिनसे बर्हि तिनसे कृतञ्जय तिनसे रणञ्जय तिनके पुत्र संजय होंगे ॥ १३ ॥

तिनसे शाक्य तिनसे शुद्धोद तिनसे लाङ्गल होंगे तिनसे प्रसेनजित् तिनसे क्षुद्रक होंगे ॥ १४ ॥

तिनसे रणक होंगे तिनसे सुरथ तनय होंगे तिनसे सुमित्र नाम वाले राजा होंगे बस इनहीं तक वंश की स्थिति रहेगी ये जो कहे सो सब राजा बार्हद्बल के वंश के हुए ॥ १५ ॥

बस यह इक्ष्वाकुओं का वंश सुमित्र राजा तक ही होगा. क्योंकि ? इस राजा को प्राप्त होकर कलियुग में यह वंश संस्था (नाश) कों प्राप्त होगा ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में द्वादश अध्याय की,
श्रीवृन्दावनस्थ पं भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

—○:○:○—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

निमिरिक्ष्वाकुतनयो वसिष्ठमवृतर्त्विजम् ।
आरभ्य सत्रं सोऽप्याह शक्रेण प्राग्वृतोऽस्मि भोः! ॥ १ ॥
तं निर्वर्त्यागमिष्यामि तावन्मां प्रतिपालय ।
तूष्णीमासीद्गृहपतिः सोऽपीन्द्रस्याकरोन्मखम् ॥ २ ॥
(१)निमिश्चलमिदं विद्वान् सत्रमारभतात्मवान् ।
ऋत्विग्भिरपरैस्ताव(२)न्नागमद्यावता गुरुः ॥ ३ ॥
शिष्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य निर्वर्त्य गुरुरागतः ।
अशपत्पततादेहो निमेः पण्डितमानिनः ॥ ४ ॥
निमिः प्रतिददौ शापं गुरवेऽधर्मवर्तिने ।
तवापि पततादेहो लोभाद्धर्ममजानतः ॥ ५ ॥
इत्युत्ससर्ज स्वं देहं निमिरध्यात्मकोविदः ।
मित्रावरुणयोर्जज्ञे उर्वश्यां प्रपितामहः ॥ ६ ॥
गन्धवस्तुषु तद्देहं निधाय मुनिसत्तमाः ।
समाप्ते सत्रयागेऽथ देवानूचुः समागताम् ॥ ७ ॥
राज्ञो जीवतु देहोऽयं प्रसन्नाः प्रभवो यदि ।
तथेत्युक्ते निमिः प्राह माभून्मे देहबन्धनम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इक्ष्वाकोरेव पुत्रस्य निमेर्वंशस्त्रयोदशे ।
वर्ण्यते जज्ञिरे यत्र ब्रह्मज्ञा जनकादयः ॥ ० ॥

निमेरौरसः पुत्रो नाभूदिति दर्शयन् कथामाह, निमिरित्येकादशभिः । सत्रमारभ्य वसिष्ठमृत्विजमवृत वव्रे ॥ १ ॥

तं शक्रस्य मखं निर्वर्त्य, प्रतिपालय प्रतीक्षस्वेति गृहपतिः निमिः ॥ २ ॥

इदं जीवितं चलमस्थिरं विद्वान् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य मखं निर्वर्त्यागतो गुरुः शिष्यस्य व्यतिक्रममन्यायं वीक्ष्य निमेर्देहः पतत्विति अशपत ॥ ४ ॥ ५ ॥

उर्वशीदर्शनात्स्कन्नं रेतस्ताभ्यां कुम्भे निषिक्तं तस्मात्प्रपितामहो वसिष्ठो जज्ञे तदाह, मित्रावरुणयोरिति । तथाच श्रुतिः "कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम्" इति ॥ ६ ॥ ७ ॥

यदि प्रसन्नाः प्रभवः समर्थाश्च तर्हि जीवत्वित्यूचुः ॥ ८ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं—

"क्षुवतस्तु मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः ।
तस्य पुत्रशतज्येष्ठविकुक्षिनिमिदण्डकाः ॥"—

(१) निमिस्सत्रविदाम इति । (२) यावत्तन्नागमद्गुरुः इति च विज० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्युपक्रान्तानामिक्ष्वाकुसुतानां विकुक्षेर्वंशः कथितः अथ निमेर्वंशं विवक्षुस्तावन्निमेरौरसः पुत्रो नाभूदिति दर्शयितुं तत्कथामाह-निमिरित्यादिना अराजकभयमित्यतः प्राक्तनेन । इक्ष्वाकोस्तनयो निमिः कदाचित्सत्रमारभ्य वसिष्ठमृत्विजम् अवृत त्वमृत्विक् भवेति वसिष्ठमुवाचेत्यर्थः । ततः स वसिष्ठः भो हे निमे ! प्राक् त्वद्वरणात्प्रागेवाहं शक्रेण वृतोऽस्मि ॥ १ ॥

अतस्तं शक्रस्य मखं निर्वर्त्य निष्पाद्य कारयित्वेत्यर्थः आगमिष्यामि तावत्पर्य्यन्तं त्वं प्रतिपालय प्रतीक्षस्वेत्याह-ततो गृहपतिः निमिः तूष्णीमासीत्किञ्चिदप्यवदंस्तस्थौ ततः स वसिष्ठः शक्रस्य मखमकरोत् ॥ २ ॥

तदा निमिरात्मवान् प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यवित् एवेदं जीवितं चलमनित्यं जानन् चलमितिपाठे इदं गुरोर्वचः आर्त्विज्याकरणे मिथ्याहेतुं जानन्नित्यर्थः । यावद्गुरुर्वसिष्ठो नागतः तावदन्यैः ऋत्विग्भिः सत्रमारब्धवान् ॥ ३ ॥

शिष्य इति । ततो गुरुर्वसिष्ठः शक्रस्य मखं निर्वर्त्यागतः शिष्यस्य निमेर्व्यतिक्रमं गुरुवाक्यातिक्रमं वीक्ष्याऽशपत्, किमिति ? पण्डितमात्मानं मन्यत इति तथा तस्य निमेर्देहः पततां वियुज्यतामिति. निमे इति पाठे, हे निमे ! पण्डितमानिनस्तव देहः पततामित्यर्थः ॥४॥

निमिरिति । तदाकर्ण्य निमिरपि धर्मोऽनुवर्त्तिने गुरवे वसिष्ठाय प्रतिशापं ददौ, किमिति ? वित्तलोभाद्धर्ममजानतस्तवापि देहः पततामिति ॥ ५ ॥

इतीति । इतीत्थं वदन् निमिरध्यात्मकोविदः स्वं देहं तत्याज तथा अस्मत्प्रपितामहः वसिष्ठोऽपि त्यक्तदेहः पुनर्मित्रावरुणयोरूर्वशीदर्शनात्स्कन्नवीर्य्ययोस्तस्यां जज्ञे अत्रोर्वशीदर्शनान्मित्रावरुणयोः स्कन्नं रेतः ताभ्यां तत्कुम्भे निषिक्तं तस्माज्जज्ञे अस्मत्प्रपितामह इतीतिहासोऽनुसन्धेय इतिभावः ॥ ६ ॥

अथ तं त्यक्तं निमेर्देहं सुगन्धिवस्तुषु परिमलद्रव्येषु गन्धतैलेषु निधाय मुनिसत्तमा ऋत्विजः सत्रे यागे सति । अथानन्तरं तत्र समागतान् देवानूचुः ॥ ७ ॥

किमिति ? यदि यूयं प्रभवः जीवयितुं समर्थाः प्रसन्नाश्च तर्हि राज्ञो निमेरयं देहो जीवत्विति. ततो देवैस्तथेति जीवत्वयं देह इत्युक्ते सति निमिः प्राह, तदेवाह—माभूदित्यादिना विदेह उष्यतामित्यतः प्राक्तनेन । देहबन्धनं देहयोगः पुनर्मम माभूत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अवृत वव्रे स वसिष्ठोपि तं शक्रस्य यागं निर्वर्त्य समाप्य प्रतिपालय प्रतीक्षस्व गृहपतिर्निमिः ॥ १—२ ॥

सन्तन्वायत इति सत्त्रं त्रायति वा सत्रं ब्रह्म तद्विदां मध्ये विद्वांस्तेषां संशयच्छेत्ता अपरैर्वसिष्ठव्यतिरिक्तैः तावदागमदित्यादिना गुर्वपेक्षायाः नियतत्वदर्शनात्तत्प्रतिसन्धानमगणय्य शिष्याय शापदानमधर्म इतिकृत्वाऽधर्मवर्तिन इत्युक्तम् ॥ ३—४ ॥

लोभात् पौरोहित्यविषयात् ॥ ५ ॥

ततः किमभूदिति तत्राह-मित्रावरुणयोरिति । यो मित्रावरुणयोरुर्वश्यां जज्ञे सः मम प्रपितामहो वसिष्ठः ॥ ६ ॥

तद्देहं तस्य निमेर्देहं गन्धवस्तुषु गन्धवासिततैलेषु हरिद्रादिद्रव्यविशेषेषु निधाय सत्रनामयागे ॥ ७ ॥

देहलक्षणबन्धनम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—७ ॥

अथ त्रयोदशे निमिः प्राहेति योगबलेन लिङ्गशरीरमवलम्ब्यैवेति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निमेरिक्ष्वाकुपुत्रस्य वंशमुक्त्वा त्रयोदशे ।
समापितः सूर्य्यवंशो विष्णुवैष्णवसत्कथः ॥
॥ १ ॥

प्रतिपालय प्रतीक्षस्व गृहपतिर्निमिः ॥ २ ॥

इदं जीवितं च चलमस्थिरं विद्वान् यत आत्मवान् सुबुद्धिः ॥ ३ ॥

निर्वर्त्य शक्रस्य मखं निष्पाद्य आगतः शिष्यस्य निमेर्व्यतिक्रमं स्वस्याऽनपेक्षाम् ॥ ४ ॥

अधर्मवर्तिने लोभात् इन्द्रतो मत्तोऽपि दक्षिणाकांक्षारूपात् ॥ ५ ॥

प्रपितामहो वसिष्ठः देहं त्यक्त्वा मित्रावरुणयोर्जज्ञे इति उर्वशीदर्शनतस्तदीयरेतः कुम्भे निहिताविन्यर्थः । तथा च श्रुतिः "कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम्" इति ॥ ६ ॥

तद्देहं निमिशरीरम् ॥ ७ ॥

यदि प्रसन्नाः प्रभवः समर्थाश्च तर्हि जीवत्वित्यूचुः तथेति देवैरुक्ते सति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इक्ष्वाकुपुत्रस्य निमेर्वंशमाह—निमिरितित्रयोदशेन । निमिः सत्रमारभ्य वसिष्ठम् ऋत्विजम् अवृत वव्रे ॥ १ ॥

तं शक्रमखं निर्वर्त्य निष्पाद्य तावन्मां प्रतिपालय प्रतीक्षस्व गृहपतिः निमिः ॥ २ ॥

इदं जीवितम् ॥ ३ ॥

निर्वर्त्य शक्रमखमिति शेषः ॥ ४–५ ॥

इति अनेन गुरुशापेन निमिः स्वं देहम् उत्ससर्ज्ज तथाऽस्मत्प्रपितामहः वसिष्ठस्त्यक्तदेह उर्वश्यामुर्वशीदर्शनात् कुम्भे निक्षिप्तवीर्य्ययोर्मित्रावरुणयोः पुत्रः तथा अगस्त्यसहितो जज्ञे तथा च श्रुतिः "कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम्"इति ॥ ६ ॥

तस्य निमेर्देहम् ॥ ७ ॥

हे प्रभवः ! यदि प्रसन्नाः यूयं तर्हि जीवतु ॥ ८–९–१० ॥

यस्य योगं न वाञ्छन्ति वियोगभयकातराः ।
भजन्ति चरणाम्भोजं मुनयो हरिमेधसः ॥ ६ ॥
देहं नावरुरुत्सेऽहं दुःख[१]शोकभयावहम् ।
सर्वत्रास्य यतो मृत्युर्मत्स्यानामुदके यथा ॥ १० ॥

देवा ऊचुः ॥

विदेह ! उष्यतां कामं लोचनेषु शरीरिणाम् ।
उन्मेषणनिमेषाभ्यां लक्षितोऽध्यात्मसंस्थितः ॥ ११ ॥
अराजकभयं नृणां मन्यमाना महर्षयः ।
देहं ममन्थुः स्म निमेः कुमारः समजायत ॥ १२ ॥
जन्मना जनकः सोऽभूद्वैदेहस्तु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्मिता ॥ १३ ॥
तस्मादुदावसुस्तस्य पुत्रोऽभून्नन्दिवर्द्धनः ।
ततः [२]सुकेतुस्तस्यापि देवरातो महीपते ! ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीरमणो जयति ।

अब इस तेरहवें अध्याय में इक्ष्वाकु के पुत्र निमि का वंश कहते हैं कि जिस वंश में बडे २ ब्रह्मज्ञानी जनक प्रभृति राजा लोग हुए।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-इक्ष्वाकु के पुत्र निमिने यज्ञ का आरंभ करके वसिष्ठ महाराज को ऋत्विज स्वीकार किये, तब वसिष्ठजी ने कहा कि—हेनिमे ! पहिले इन्द्रने अपने यज्ञके लिये हम को वरण कर लिया है ॥ १ ॥

इस लिये उस यज्ञको संपूर्ण करके जब तक हम आवैं तब तक हमारी प्रतीक्षा करो, इतना सुनकर राजा भी चुप चाप रहा वसिष्ठजी भी इन्द्र का यज्ञ करते भये ॥ २ ॥

जब तक गुरुजी इन्द्र के यहां से नहीं आवे तब तक राजा निमिने इस शरीर को चल जानकर और ही ऋत्विजों से यज्ञ का आरंभ करते हुए क्योंकि ? आत्मज्ञानी रहें ॥ ३ ॥

वसिष्ठजी भी इन्द्र के यज्ञ से निवृत्त होकर आये और आकर अपने शिष्य के व्यतिक्रम को देखकर अपने शिष्य निमि को यह शाप देते हुए कि पंडितमानी निमि का देह पतन होजाओ ॥ ४ ॥

तब निमि ने भी अधर्मवर्त्ती गुरुको शाप देदिया कि-" लोभ से धर्म को नहीं जानने वाले ऐसे तुमारे देह का भी पतन होजाओ ॥ ५ ॥

इस प्रकार शाप देकर निमि भी वसिष्ठ के शाप से देह को त्याग करते हुए क्योंकि अध्यात्म कोविदे जो रहे। और वसिष्ठ जी भी उर्वशी में मित्रावरुण देव से उत्पन्न हुए । अर्थात् यज्ञ समय में उर्वशी के देखने से मित्र और वरुण के वीर्य पतन होने पर एक कुंभ में निषेक कर दिया तिससे फिर वसिष्ठ हुए इसी से मैत्रावरुणि कहाये ॥ ६ ॥

जब राजा निमि ने देह छोड दिया तब मुनि लोगों ने गंध वाली वस्तुओं में राजाके देह को धरवा दिया और यज्ञके समाप्त होने पर आये हुए देवों से ब्राह्मण लोग बोले, कि ॥ ७ ॥

हे देव लोगो ! यदि आप समर्थ लोग प्रसन्न हुए हों तो यह राजा का देह जी जावै देवों ने कहा कि " तथास्तु " [ऐसाही होवे] तब राजा निमि बोले, कि-नहीं मेरे लिये देह का बंधन मत होवै ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यस्य देहस्य योगं न वाञ्छन्त्यपितु मोक्षायैव भजन्ति ॥९॥१० ॥

निमिर्विदेह एव सन्नुष्यतां वसतु कामं यथेच्छम् एवं सति युष्माभिः प्रार्थितं जीवितमस्य भविष्यति न च देहबन्ध इति भावः सचाध्यात्मसंस्थितो लोचनयोः स्थितः सन्नुन्मेषणनिमेषाभ्यां तत्प्रवर्त्तकत्वेन लक्षितोऽवर्त्तत इति शेषः ॥ ११ ॥

तदेवं मृतादपि निमेर्देहाद्वंशप्रवृत्तिं दर्शयति—अराजकभयमिति ॥ १२ ॥

(१) मोहभयाश्रयम । (२) सुकेशः इति च वीर० पाठः।

तस्माद्बृहद्रथस्तस्य महावीर्यः[(१)] सुधृतिपिता ।
सुधृतेर्धृष्टकेतुर्वै हर्यश्वोऽथ मरुस्ततः ॥ १५ ॥
मरोः प्रतीपकस्तस्माज्जातः कृतिरथो यतः ।
देवमीढस्तस्य सुतो [(२)]विश्रुतोऽथमहाधृतिः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्यान्वर्थानि त्रीणि नामान्याह, जन्मनाऽसाधारणेन जन एव जनकः यद्वा स्वदेहद्वारा जनकत्वात्स निमिर्जनकोऽभूदित्यर्थः । मिथिला येन निर्मिता इत्यनेन व्युत्पत्त्यन्तरमर्थादुक्तम् ॥ १३ ॥ १४॥

सुधृत् सुधृतिस्तस्य पिता ॥ १५—२० ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र हेतुं वदन्नाह-यस्येति।मुनयो वियोगभयकातराः देहयोगे सति पुनर्वियोगः स्यात् अतो वियोगभयदुःखोदर्कत्वात् पूर्वं यस्य देहस्य योगं न वाञ्छन्तीत्यर्थः।किन्तु हरिमेधसो भगवतः चरणाम्भोजमेव भजन्ते हरिराश्रितानां संसृतिबन्धं हरतीति तथा स चासौ मेधास्तेषाम् इष्टप्रापणानिष्टपरिहारोपयुक्तज्ञानवान् तस्य ॥ ९ ॥

देहमिति । अतोऽहं दुःखादिनिमित्तभूतं देहं नावरुरुत्से अव-रोद्धुं गृहीतुं नेच्छामि यतो देहस्यावरोधादस्य देहिनः सर्वदा पुनः पुनरिति भावः।मृत्युरनुवर्त्तत इति शेषः। यथोदके वसतां मत्स्या-दीनां मृत्युः पौनःपुन्येन तद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥

इत्थमुक्ता देवा ऊचुः, तदेवाह–निमिर्विदेह एव सन् अध्यात्म-संस्थितः सूक्ष्मदेहस्थितिमान् कामं यथेच्छं शरीरिणां लोच-नेषून्मेषनिमेषाभ्यां लक्षितस्तत्प्रवर्त्तकत्वेन सूचित उष्यतां स्थीयताम् एवञ्च युष्माभिः प्रार्थितमस्य जीवितमपि भविष्यति न च स्थूलदेहसम्बन्ध इति भावः ॥ ११ ॥

तदेवं मृतावपि निमेर्देहाद्वंशप्रवृत्तिं दर्शयति–अराजकभयमिति। नृणामराजकत्वनिमित्तं भयं मन्यमानाः सम्भावयन्तो ये महर्षयो निमेर्देहं ममन्थुः मथितवन्तः ततः कुमारः समजायत ॥ १२ ॥

तस्यान्वर्थानि त्रीणि नामान्याह—जननादिति । जनना-दनितरसाधारणाजन्मनो निमित्ताज्जनकपदाभिधेयो बभूव यद्वा स्वदेहद्वारा जनयितृत्वाज्जनकः विदेहतः जीवविमुक्ताद्देहा-ज्जाऽतत्त्वाद्विदेहाख्यः मन्थनाज्जातत्वान्मिथिलः येन मिथिल-शब्दाभिधेयेन निर्मितत्वात्पुर्यपि मिथिलाख्या बभूवेत्यर्थः ॥१३॥

तस्मादिति । तस्मान्मिथिलादुदावसुरुदजायतेत्यनुषङ्गः । तस्यो-दावसोर्नन्दिवर्द्धनः पुत्रो बभूव ततो नन्दिवर्द्धनात् सुकेतुस्तस्यापि देवरातः पुत्रः हे महीपते ! ॥ १४ ॥

तस्माद्देवरातात् बृहद्रथः तस्य बृहद्रथस्य महावीर्यः तत्पुत्रं वदन् तं विशिनष्टि–सुधृतिपितेति। सुधृतस्य पुत्रस्य पितेत्यर्थः । सुधृतः पुत्रो धृष्टकेतुः अथ धृष्टकेतोर्हर्यश्वः ततो हर्यश्वान्मरुः ॥ १५ ॥

मरोः पुत्रः प्रतिन्धकः तस्मात्प्रतिन्धकात्कृतरथो जातः तं विशिषन् तत्पुत्रमाह–यतः कृतरथाद्देवमीढो जात इत्यनुषङ्गः तस्य देवमीढस्य सुतो विधृतः अथ विधृतान्महाधृतिः ॥ १६ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किमिति देहबन्धो माभूदिति तत्राह–यस्येति । यस्य देहस्य योगं सम्बन्धम् यस्य वियोगभयेन कातराः व्यग्रचित्ताः हरिः भक्त-जनपापहरणशीला मेधा धारणावती धीः "धीर्धारणावती मेधा" इत्यमरः।बुद्धिर्यस्य स तथा तस्य हरिवत्सूर्यवत्प्रकाशमाना मेधा यस्येति वा तस्य विष्णोः मुनयो वाचंयमाः ॥ ९ ॥

तं देहं नावरुरुत्से स्वीकर्तुं नेच्छामि दुःखं तीव्रवेदना शोकः मन्युः "मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्" इत्यमरः । भयं सञ्चलनम् ततोऽपि देहग्रहणेच्छा नेत्याह— सर्वत्रेति ॥ १० ॥

अदेहस्याऽस्य वासः कथङ्घटते ? अधिष्ठानाद्यभावादिति तत्राह–लोचनेष्विति । लोचनेष्वस्य सद्भावः कथञ्जायते ? इति तत्राह–उन्मेषणेति । किमस्य कर्म ? इति तत्राह—अध्यात्मेति । परमात्मोपासना युक्तः ॥ ११-१२ ॥

नामनिर्वचनपूर्वकं जनकस्य वंशं कथयति—जननादि-त्यादिना । मथनेन जननमस्येत्यस्मिन्नर्थे मिथिलेति निपातनं शवानां शयनमस्मिन्निति श्मशानमितिवत् मिथिला पुरी ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुधृतिपिता सुधृतो जनकः ॥ १५-१७ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ ९ ॥

अस्य वियोगो भविष्यतीति भयेन कातरा विक्लवात्मानः सन्तो यस्य योगमात्रं किमुत तत्सम्बन्धिनानाजन्म नाना-जातीयसुखं न वाञ्छति किन्तु भजन्ति केवलम् । ननु, चरणा-म्भोजं भजन्तीति सेवा सुखेच्छा दर्शिता सेवा च देहं विना न सम्भवति, तर्हि कथं तदुपयुक्तं देहमपि न वाञ्छति ? नेत्याह, देहमिति । दुःखावहमेव न कामये तदीयपरमसेवोपयुक्त-देहस्तु पार्षदरूप एव स च नित्यसुखात्मक एवेति भावः । आश्र-यादिति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ १० ॥

देवा ऊचुरिति देवास्तु यत्किञ्चिदेव समादधत ऊचु-रित्यर्थः । राज्ञो जीवतु देहोऽयामिति मुन्यर्थितस्य राज्ञा तन्नि-षेधस्य च करणासङ्कटत्वापातात् तदीयपरमाभीष्टस्य च दातुं शक्यत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

(१) सुहृत्पिता । (२) विधृतः इति च वीर० पाठः ।

कृतिरातस्ततस्तस्मान्महारोमाऽथ तत्सुतः।
स्वर्णरोमा सुतस्तस्य ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १७ ॥
ततः सीरध्वजो जज्ञे यज्ञार्थं कर्षतो महीम्।
सीता सीराग्रतो जाता तस्मात्सीरध्वजः स्मृतः ॥ १८ ॥
कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजो नृपः।
धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ ॥ १९ ॥
कृतध्वजात्केशिध्वजः खाण्डिक्यस्तु मितध्वजात्।
कृतध्वजसुतो राजन्नात्मविद्याविशारदः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

अराजक इति ततः स्ववाक्यं चान्यथं ते चक्रुरिति भावः ॥ १२-२७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

भजन्तीति देहाभावे चरणाम्भोजभजनासम्भवान्मम भगवत्-पार्षददेहोऽस्त्विति प्रार्थनारूपो गूढो ध्वनिः ॥ ९ ॥

नावरुरुत्से न धर्तुमिच्छामि उदके उदकेऽपि जल-चरादन्यस्मादन्यत्र स्थले स्वभावाच्च मृत्युरित्यर्थः देवा ऊचुरिति देहो जीवत्विति मुनीनां प्रार्थितं न जीवत्विति राज्ञः पार्षददेहो भवत्विति तृतीयप्रार्थितस्य दातुमशक्यत्वादुभयमेव दित्सन्त ऊचुरित्यर्थः ॥ १० ॥

निमिर्विदेह एव उष्यतां वसतु लक्षितो ज्ञातः सन् लोचनेषु अध्यात्मसंस्थित इत्याभ्यां जीवितं देहबन्धाभावश्चे-त्युभयथा प्रार्थितं सेत्स्यतीति भावः ॥ ११—१२ ॥

जन्मना असाधारणेन जायत इति जनकः ॥ १३—१४ ॥
सुधृतेः पिता सुधृतपिता ॥ १५-१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

निमिर्विदेहः स्थूलदेहरहित एव अध्यात्मसंस्थितः सूक्ष्म-देहसंस्थितः शरीरिणां लोचनेषु उन्मेषणनिमेषाभ्यां स्वप्रयो-ज्याभ्यां प्रयोजकतया लक्षितः सूचितः कामं यथासुखम् उष्यतां स्थीयताम् एवं सति युष्मत्प्रार्थितमस्य जीवितं भवत्विति भावः ॥ ११ ॥

निर्जीवनिमिदेहमन्थनाह-अराजकभयमित्यादिना ॥ १२ ॥

स च कुमारः अलौकिकेन जन्मना जन एव जनकसंज्ञः विगतः जीवसम्बन्धरहितो देहो यस्य स निमिर्विदेहः तज्जोऽपि विदेह उपचारात्तत्कुमारोऽपि विदेह इत्युच्यते मथनाज्जातो मिथिल संज्ञोऽभूत् ॥ १३—१४ ॥

सुधृतिपिता सुधृतेः पिता ॥ १५—२० ॥

भाषा टीका।

क्योंकि ? मुनिजन वियोग के भय से कातर होकर जिस देह के योग की इच्छा नहीं करते और श्रीहरि में बुद्धि को लगाकर श्रीहरि के चरण कंज को भजते हैं ॥ ९ ॥

इस कारण से मैं देह को नहीं स्वीकार करूंगा क्योंकि यह देह दुःख शोक और भय को देने वाला है और सब जगे इसकी मृत्यु है जैसे मत्स्य लोगों को जल में सर्वत्र मृत्यु है ॥ १० ॥

इतना वचन निमि का सुनकर—

देवाऊचुः ॥

देव लोग बोले कि—हे निमि महाराज ! तुम देह धारियों के लोचनों में वास करो और अध्यात्म संस्थित होकर निमिष उन्मेष द्वारा मालूम हुआ करो ॥ ११ ॥

तब महर्षि लोगों ने मनुष्यों को अराजक भय मानकर निमि के देह का मंथन किया तब निमि के शरीर से पुत्र उत्पन्न हुआ ॥ १२ ॥

जन्म लेने से वह जनक कहाया विना देह वाले से उत्पन्न हुआ इससे विदेहज कहाया और मथन से हुआ इसकारण मिथिल भी कहाया, जिनने मिथिलापुरी का निर्माण किया ॥१३॥

हे महीपते ! तिन से उदावसु हुए, तिनके पुत्र नंदिवर्द्धन हुए तिन से सुकेतु हुए तिनके भी देवरात हुए, ॥ १४ ॥

तिनसे बृहद्रथ हुए, तिनके महावीर्य, तिनसे सुधृति, सुधृति के धृष्टकेतु तिनसे हर्यश्व और मरु सुत हुए ॥ १५ ॥

मरु से प्रतीपक हुए तिनसे कृतिरथ उत्पन्न हुए, तिनसे देव-मीढ तिनसे विश्रुत तिनके महाधृति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

यत् यस्मात् ॥ २५-२७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
त्रयोदशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १३ ॥

भाषा टीका।

तिन के पुत्र यखनंत हुए, तिनके पुत्र युयुधान तिनसे सुभाषण तिनसे श्रुत तिनसे जय तिनसे विजय तिन से द्रुत पुत्र हुए, ॥ २५ ॥

तिनके शुनक हुए, तिनसे वीतिहव्य तिनसे धृति धृति से बहुलाश्व, तिनके कृति तिनके महावशी ॥ २६ ॥

हे राजन्! ये सब मैथिल राजा लोग आत्म विद्या में विशारद हुए और याज्ञवल्क्यादि योगेश्वरों के प्रसाद से सबी राजा लोग गृह में रहकर भी सुख दुःखादिद्वंद्वों से मुक्त हुए ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में त्रयोदशमध्याय की
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत-
भाषा टीका समाप्ता ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

—०:*:०—

श्रीशुक उवाच ।

अथातः श्रूयतां राजन् ! वंशः सोमस्य पावनः ।
यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यन्ते पुण्यकीर्त्तयः ॥ १ ॥
सहस्रशिरसः पुंसो नाभिहृदसरोरुहात् ।
जातस्यासीत्सुतो धातुरत्रिः पितृसमो गुणैः ॥ २ ॥
तस्य दृग्भ्योऽभवत्पुत्रः सोमोऽमृतमयः किल ।
(१)विप्रौषध्युडुगणानां ब्रह्मणा कल्पितः पतिः ॥ ३ ॥
सोऽयजद्राजसूयेन विजित्य भुवनत्रयम् ।
पत्नीं बृहस्पतेर्दर्पात्तारां नामाहरद्बलात् ॥ ४ ॥
यदा स देवगुरुणा याचितोऽभीक्ष्णशो मदात् ।
नात्यजत्तत्कृते जज्ञे सुरदानवविग्रहः ॥ ५ ॥
शुक्रो बृहस्पतेर्द्वेषादग्रहीत्सासुरोडुपम् ।
हरो गुरुसुतं स्नेहात्सर्वभूतगणावृतः ॥ ६ ॥
सर्वदेवगणोपेतो महेन्द्रो गुरुमन्वयात् ।
सुरासुरविनाशोऽभूत्समरस्तारकामयः ॥ ७ ॥
निवेदितोऽथाङ्गिरसा सोमं निर्भर्त्स्य विश्वकृत् ।
तारां स्वभर्त्रे प्रायच्छदन्तर्वत्नीमवैत्पतिः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चतुर्दशादिभिः सोमवंशमाह समासतः ।
यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यन्ते पुण्यकीर्त्तयः ॥१॥
चतुर्दशे गुरोः पत्न्यां तारायां सोमजाद्बुधात् ।
जाताश्चैलाः षड्वंश्यामायुमुख्यानजीजनत् ॥ २ ॥

॥ १ ॥ २ ॥

दृग्भ्य आनन्दाश्रुभ्यः अत एवाऽमृतमयः किलेत्याश्चर्ये पाठान्तरे दशो नेत्रात् वक्ष्यमाणादपकारणमाह विप्रेति ॥ ३ ॥

सोमस्य पुत्रो बुध इति कथाद्वारेणाह—पत्नीमिति सार्द्धेर्नवभिः ॥ ४ ॥

तत्कृतेन तन्निमित्तम् ॥ ५ ॥

सुराणां दानवानां च विग्रहे कारणमाह—शुक्र इति । असुरैः सहितः उडुपमग्रहीदित्यर्थः । सन्निकर्षः गुरोः सुतं बृहस्पतिमग्रहीत् आङ्गिरसः सकाशात्प्राप्तविद्यो हर इति प्रसिद्धिः ॥ ६ ॥ ७ ॥

निवेदितो विज्ञापितः विश्वकृद्ब्रह्मा अवैदबुध्यत ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं सूर्यवंशमनुवर्ण्याथ सोमवंशमनुवर्णयितुं प्रतिजानन् राज्ञः शुश्रूषामुत्पादयति मुनिः—अथेति । हे राजन् ! अथ सूर्यवंशवर्णनानन्तरं मया कथ्यमानः सोमवंशः श्रूयतां,त्वयेति शेषः । श्रोतव्यताख्यापनाय वंशं विशिनष्टि—पावन इति । तत्र हेतुमाह,

---

(१) विप्रौषध्युडुगणानाम् इति विज० वीर० ।

(१) त्यज त्यजाशु दुष्प्रज्ञे ! मत्क्षेत्रादाहितं परैः ।
नाहं त्वां भस्मसात्कुर्यां स्त्रियं (२) सान्तानिकः सति ॥ ९ ॥
तत्याज व्रीडिता तारा कुमारं कनकप्रभम् ।
❋ तस्यां जज्ञे दस्युहन्ता कुमारः कनकप्रभः ॥ ० ॥)
स्पृहामाङ्गिरसश्चक्रे कुमारे सोम एव च ॥ १० ॥
ममायं न तवेत्युच्चैस्तस्मिन्विवदमानयोः ।
पप्रच्छुरृषयो देवा नैवोचे व्रीडिता तु सा ॥ ११ ॥
कुमारो मातरं प्राह कुपितोऽलीकलज्जया ।
किन्न वोचस्यसद्वृत्ते ! आत्मावद्यं वदाशु मे ॥ १२ ॥
* (न त्वां तु भस्मसात्कुर्यामात्मावद्यविगूहनीम् ॥ ० ॥)
ब्रह्मा तन्तु विनिर्भर्त्स्य क्षेप्तारं मातुरन्तिके ।
तामाहूय समप्राक्षीद्रह एव तु सान्त्वया ॥ ०)
ब्रह्मा तां रह आहूय समप्राक्षीच्च सान्त्वयन् ।
सोमस्येत्याह शनकैः सोमस्तं तावदग्रहीत् ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सोमस्य सुतो बुधोऽभूदिति कथाद्वारेणाह–सोऽयजादिति,सार्द्धैर्नवभिः ॥ ४ ॥

तत्कृते तन्निमित्ते सुरदानवविग्रहो जज्ञेऽभूत् ॥ ५ ॥

सासुरः शुक्रः उडुपं चन्द्रमग्रहीत् सासुरोडुपमित्यत्र सन्धिरार्षः हरः गुरोः अङ्गिरसः सुतं बृहस्पतिमग्रहीत् ॥ ६ ॥

तारका तारा एव आमयः नाशहेतुर्यस्मिन् सः ॥ ७ ॥

अजो ब्रह्म अङ्गिरसा निवेदितो विज्ञापितः पतिः बृहस्पतिः अन्तर्वत्नीम् अवैत् अबुध्यत ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीरमणो जयति ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी, बोले, कि—हे राजन् ! अब यहां से आगे चन्द्र का पवित्र वंश सुनो, जिस्में पुण्य कीर्ति ऐल आदिक भूप कीर्त्तन किये जाते हैं ॥ १ ॥

सहस्रशीर्षा पुरुष के नाभि रूप सरोवर से कमल हुआ, तिस से उत्पन्न होने वाले ब्रह्माजी से अत्रि महर्षि हुए गुणों से पिता के समान हुए ॥ २ ॥

उन अत्रि ऋषि के नेत्रों से अमृतमय चन्द्रमा पुत्र उत्पन्न हुए ब्रह्माजी ने ब्राह्मणों का सम्पूर्ण औषधियों का और तारागणों का उनको पति बनाया ॥ ३ ॥

चन्द्रमा ने राजसूय यज्ञ करके त्रिलोकी को जीतकर गर्व से बृहस्पति के पत्नी तारा को बलात्कार हरण कर लिया ॥ ४ ॥

जब सब देवों के गुरू बृहस्पति ने बारम्बार चन्द्रमा से अपनी भार्या की याचना भी करी तौ भी मद के जोर से उसने नहीं दीनी इसी कारण देव और दानवों में बडा भारी विरोध भया ॥ ५ ॥

शुक्राचार्य बृहस्पति के द्वेष से असुरों के सहित चन्द्रमा के सहायता के लिये खडे हुए, और हर भी अपने गुरु अंगिरा के पुत्र बृहस्पति के स्नेह से सब भूतगणों को संग लेकर इन के पक्ष पर खडे हुए ॥ ६ ॥

सम्पूर्ण देवताओं को संग लेकर महेन्द्र अपने गुरु के संग हुए उस समय तारका मय संग्राम बडा भारी हुआ जिसमें बहुत देव दानवों का विनाश भया ॥ ७ ॥

जब बृहस्पति ने ब्रह्माजी से इन सब बातों को निवेदन किया तब ब्रह्माजी ने चन्द्रमा को बहुत धमकाये, फिर चन्द्रमा ने तारा को बृहस्पति के लिये दीनी तारा के पति बृहस्पति जी उसको गर्भवती जान गये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बृहस्पतिराह–त्यज त्यजेति । परैराहितं गर्भं; गर्भे त्यक्ते भस्मीकरिष्यतीति बिभ्यतीं प्रत्याह—नाहमिति । सान्तानिकः सन्तानार्थी सान्तानिकेति पाठे हे सत्पुत्रे इत्यर्थः ॥ ९–१२ ॥

(१) गर्भं त्यजाशु इति वीर० पाठः । (२१) सान्तानिकेऽसति इति वीर० विजय० * इमे श्लोका विजयध्वजतीर्थ पाठाः ।

तस्यात्मयोनिरकृत बुध इत्यभिधां नृप ! ।
बुद्ध्या गम्भीरया येन पुत्रेणापोडुराण्मुदम् ॥ १४ ॥
ततः पुरूरवा जज्ञे इलायां य उदाहृतः ।
तस्य रूपगुणौदार्यशीलद्रविणविक्रमान् ॥ १५ ॥
श्रुत्वोर्वशीन्द्रभवने गीयमानान् सुरर्षिणा ।
तदन्तिकमुपेयाय देवी स्मरशरार्दिता ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रहः एकान्ते ॥ १३ ॥

पुरूरवस उर्वश्यामायुप्रमुखाः षट् पुत्रा जाता इति वक्तुं कथामाह–तस्येत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ १४–१६ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह–गर्भमिति । हे दुष्प्रज्ञे ! मत्क्षेत्रभूतायां त्वयि परैराहितं हेतुगर्भमिदं परैराहितत्वादाशु गर्भं त्यज; गर्भे त्यक्ते भस्मीकरिष्यतीति बिभ्यतीं प्रत्याह–नाहमिति । सान्तानिके सन्तत्याध्यायके पुत्रे असति अविद्यमाने सति अहं स्त्रियं त्वां न भस्मसात्कुर्यां न भस्मीकरोमीति ॥ ९ ॥

ततो व्रीडिता लज्जिता तारा जनकस्य चन्द्रस्येव प्रभा यस्य तं कुमारं तत्याज प्रसूतवती ततः तस्मिन् कुमारे आङ्गिरसो बृहस्पतिः सोमश्च स्पृहाञ्चक्रे क्षेत्रत्वाद्वीर्यजत्वाच्चेत्युभयत्र हेतुद्वयं बोध्यम् ॥ १० ॥

एवं स्पृहया ममैवायं सुतो न तवेत्येवं तस्मिन् पुत्रनिमित्तमुद्दिश्य आङ्गिरससोमयोर्विवदमानयोः सतोर्देवा ऋषयश्च पप्रच्छुस्तामिति शेषः । तदा व्रीडिता सा तारापि नैवोचे नोवाच ॥ ११ ॥

ततो मातरं तारां कुमारः क्रुद्धः प्राह–किमिति ? हे असद्वृत्ते ! त्वं व्यर्थया लज्जया मिथ्या लज्जया वा किं नावोचः नोक्तवती अधुना कस्यापत्यं पुत्रः,अहमिति शेषः । तन्मे मह्यं वदेति । अत्र "न त्वान्तु भस्मसात्कुर्यामात्मावद्यविगूहिनीम्" इति क्वचित्पठ्यते आत्मावद्यमात्मदोषं विगूहन्त्याच्छादयन्ती तथा तां शेषं स्पष्टम् ॥ १२ ॥

एवं मातुः समीपे निर्भर्त्सयन्तं कुमारं वीक्ष्य ब्रह्मा चतुर्मुखः रह एकान्ते तां ताराम् आहूय सान्त्वयन् अनुनयन् समप्राक्षीत् कस्यायं सुत इति पृष्टवान्, पृष्टा च सा शनकैः लज्जया शनैः सोमस्येत्याह–चन्द्रस्य सुत इत्युवाच ततः सोमः तं सुतमग्रहीत् ब्रह्मणा अनुज्ञातोऽगृह्णात् ॥ १३ ॥

हे नृप ! आत्मयोनिः ब्रह्मा तस्य कुमारस्य बुध इत्यभिधां नामधेयं चक्रे, तस्य प्रवृत्तौ निमित्तमाह–बुद्ध्येति । उडुराट् चन्द्रः येन यतो गम्भीरया बुद्ध्या पुत्रेण हेतुना मुदं हर्षमाप प्राप्तवान् ततोऽयं बुध इति ॥ १४ ॥

ततो बुधात्पुरूरवाः जातः, कोऽसौ?य इलायां सुद्युम्नः स्त्रीरूपे उक्तः जात इत्युक्तः प्रथमाध्याये सोऽयमित्यर्थः । पुरूरवस ऊर्वश्यामायुःप्रमुखाः पुत्रा जज्ञिरे इति वक्तुं कथामाह–तस्येत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । तस्य पुरूरवसो रूपादीन् इन्द्रभवने सुरर्षिणा नारदेन गीयमानान् श्रुत्वा उर्वशी देवी स्मरशरार्दिता कामार्त्ता तस्य पुरूरवसः समीपमुपेयाय आजगाम तत्र रूपं सौन्दर्यम् औदार्यं वदान्यता शीलं सुस्वभावः सद्वृत्तिश्च द्रविणं धनं विक्रमः पराक्रमः गुणशब्देन गाम्भीर्यधैर्यादीसङ्ग्रहः ॥ १५ ॥ १६ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मत्क्षेत्रात्तद्गर्भं त्यज कुत इति तत्राह–आहितमिति । सान्तानिके पुत्रे तस्मिन् कुमारे ॥ ९–११ ॥

अलीकलज्जयाऽनृतनिमित्तलज्जया न वोचसि न कथयसि असद्वृत्ते दुराचारे ! अमङ्गलस्वरूपे ! वा "वृत्तं स्वरूपे चरिते वृत्तं छन्दो विधासु च" इति. किं वक्ष्यामि ? इति तत्राह–पितरमिति । आत्माऽवद्यविगूहनीमित्यनेन भस्मीकरणायोग्यत्वे सूचितेऽपि मातृशब्दवाच्यार्हत्वात् भस्मसान्न कुर्यामिति वक्ति ॥ १२ ॥

सान्त्वया वाचा तारा जनकं वक्तीत्याह–सोमस्येति ॥१३॥

तं कुमारम् आत्मा परमात्मा योनिर्जनको यस्य स तथा नामकरणे निमित्तमाह, बुद्ध्येति ॥ १४ ॥

उदाहृतः पूर्वमिति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

त्यज त्यजेति गृहागमनानन्तरं गुरुवचनम् ॥ ९ ॥ १० ॥

ममायं न तवेति तु पुनः सभागमने द्वयोर्विवादः तस्मिन् पुनर्जाते सदसि ॥ ११–१७ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बृहस्पतिरुवाच–त्यज त्यजेति । परैराहितं गर्भं मत्क्षेत्रादस्मात् त्यज दूरीकुरु । गर्भे त्यक्ते मां भस्मीकरिष्यतीति बिभ्यतीमाश्वासयन्नाह–नाहमिति । सान्तानिकः सन्तानार्थी त्वयि सन्तानमुत्पादयितुमना अस्मि इत्यर्थः । सान्तानिके इति पाठे सम्बोधनम् ॥९–११॥

आत्मनोऽवद्यं दोषं किं न वदसि ॥ १२ ॥

रह एकान्ते ॥ १३—१६ ॥

———

मित्रावरुणयोः शापादापन्ना नरलोकताम् ।
निशाम्य पुरुषश्रेष्ठं कन्दर्पमिव रूपिणम् ॥ १७ ॥
धृतिं विष्टभ्य ललना उपतस्थे तदन्तिके ।
स तां विलोक्य नृपतिर्हर्षेणोत्फुल्ललोचनः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा देवीं हृष्टतनूरुहः ॥ १८ ॥

राजोवाच ।

स्वागतं ते वरारोहे ! आस्यतां करवाम किम् ।
संरमस्व मया साकं रतिर्नौ शाश्वतीः समाः ॥ १९ ॥

उर्वश्युवाच ।

कस्यास्त्वयि न सज्जेत मनो दृष्टिश्च सुन्दर ! ।
यदङ्गान्तरमासाद्य च्यवते ह रिरंसया ॥ २० ॥
एतावुरणकौ राजन् ! न्यासौ रक्षस्व मानद ! ।
संरंस्ये भवता साकं श्लाघ्यः स्त्रीणां वरः स्मृतः ॥ २१ ॥
घृतं मे वीर ! भक्ष्यं स्यान्नेक्षे त्वाऽन्यत्र मैथुनात् ।
विवाससं तत्तथेति प्रतिपेदे महामनाः ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बृहस्पतिराह–हे दुष्प्रज्ञे ! परैराहितं गर्भं त्यज त्यज सान्तानिकः सन्तानार्थी ॥ ९ ॥ ११ ॥

हे असद्वृत्ते ! आत्मावद्यम् अलीकलज्जया वृथा लज्जया किं नावोचसि । १२ ॥

रहः एकान्ते ॥ १३—१७ ॥

भाषा टीका ।

तब बृहस्पति ने कहा कि हे दुष्प्रज्ञे ! [हे दुष्ट बुद्धि वाली !] दूसरे का निक्षिप्त गर्भ को हमारे क्षेत्र से शीघ्र ही त्याग कर, नहीं तो तेरे को मैं अपने क्रोधाग्नि से भस्म करूंगा जिससे मैं सन्तानार्थी नही हूं ॥ ९ ॥

लज्जित होकर तारा ने कनकसदृश कांति वाला पुत्र अपने गर्भ से त्याग किया उस कुमार में बृहस्पति और चंद्रमा दोनों स्पृहा किये ॥ १० ॥

यह पुत्र हमारा है तुमारा नही है ऐसे बडे जोर से कह २ कर दोनों परस्पर में विवाद किये, तब सब ऋषि और देवता तारा से पूछे कि यह कुमार किसका है तब लज्जा से उनने नही बतलाया ॥ ११ ॥

फिर कुमार ने कोप सहित माता से पूछा कि हे असद्वृत्ते ! अपने किये हुए दोष को तू क्यों नहीं कहती हमसे शीघ्र बताओ ॥ १२ ॥

इसके अनंतर ब्रह्माजी ने एकांत में बोलाकर बहुत सांत्वन पूर्वक उससे पूछा तब उनने चन्द्रमा का है इस प्रकार धीरे से कहा, उस कुमार को चन्द्रमा ने ग्रहण किया ॥ १३ ॥

हे राजन् ! आत्मयोनि ब्रह्माजी ने उनका बुध ऐसा नाम करण किये जिनके बुद्धि वा गंभीरता देखकर पुत्रको प्राप्त होकर चंद्रमा बडे प्रसन्न हुए ॥ १४ ॥

उनसे इलामें पुरूरवा उत्पन्न हुए जिनको कहि आये, उनके रूप गुण उदारता शील द्रव्य पराक्रमों को ॥ १५ ॥

इंद्रके भवन में नारदजी से सुनकर उर्वशी काम के बाणों से विद्ध होकर उनके पास में आई ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, देवी कुतो मनुष्यान्तिकमुपागच्छेत्तत्राऽह–मित्रावरुणयोः शापान्नरलोकतां मनुष्यभावमापन्ना सती ॥ १७ ॥ १८ ॥

नौ आवयोः रतिरस्त्विति ॥ १९ ॥

यस्य तवाङ्गान्तरं वक्ष आसाद्य रिरंसया रन्तुमिच्छया ह स्फुटं न च्यवते नापयाति वक्षसादिति वा ॥ २० ॥

अहो रूपमहो भावो नरलोकविमोहनम् ।
को न सेवेत मनुजो देवीं त्वां स्वयमागताम् ॥ २३ ॥
तया स पुरुषश्रेष्ठो रमयन्त्या यथार्हतः ।
रेमे सुरविहारेषु कामं चैत्ररथादिषु ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शापावसाने भाषाभङ्गमिषेण जिगमिषोस्तस्या भाषाबन्धमाह—एताविति, द्वाभ्याम् । उरणकौ मेषौ न्यासौ निक्षेपरूपौ रक्षस्व यः श्लाघ्यः स एव स्त्रीणां वरः स्मृतः अतो विजातीयत्वं न दोष इति भावः ॥ २१ ॥

हे वीर ! घृतं मे भक्ष्यं स्यात् "अमृतं वा आज्यम्" इति श्रुतेः । देवानां चामृताशित्वात् मैथुनादन्यत्र विवाससं त्वां नेक्षिष्ये इति प्रतिपेदेऽङ्गीकृतवान् ॥ २२ ॥

तदेवाह—अहो इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, देवी कुतो मनुष्यान्तिकमुपगच्छेत् ? तत्राह—मित्रावरुणयोरिति । मित्रावरुणयोः शापात् नरलोकतां मनुष्यभावमापन्ना प्राप्ता सती नरलोकवासित्वं वा प्राप्ता इत्यर्थः । सा च ललना ऊर्वशी कन्दर्पमिव रूपिणां सुन्दरं पुरुषश्रेष्ठं पुरूरवसं निशाम्य दृष्ट्वा धृतिं धैर्यं विष्टभ्यावलम्ब्य तस्य पुरूरवस अन्तिके समीपे उपतस्थे स्थितवती ततः स नृपतिः पुरूरवास्तां ललनां विलोक्य हर्षेणोत्फुल्ले विकसिते लोचने यस्य हृष्टानि उदञ्चितानि तनूरुहाणि रोमाणि यस्य तथाभूतः श्लक्ष्णया मृद्व्या वाचा देवीमूर्वशीमुवाच ॥ १७ ॥ १८ ॥

तदेवाह—स्वागतमिति । हे वरारोहे ! ते त्वया स्वागतं हि? आस्यताम् उपविश्यतां किङ्करवाम त्वदभिप्रेतं वयमित्यर्थः । मया सह सङ्गच्छस्व सङ्गता भव नौ आवयोः शाश्वतीः समाः रतिरस्तु इति ॥ १९ ॥

एवमुक्तोर्वश्याह—कस्या इति । हे सुन्दर ! त्वयि कस्याः स्त्रियः मनो दृष्टिश्च न सज्जेत सर्वस्या अपि मनो दृष्टिश्च सज्जेतैवेत्यर्थः । आसक्तौ हेतुं वदन् विशिनष्टि—यस्य तवाङ्गान्तरं वक्षो रिरंसया रन्तुमिच्छया आसाद्य प्राप्य नारी न च्यवते नापयाति यदङ्गमादितिर्वा यदङ्गान्तरमासाद्येति पाठान्तरं तदा रमाः श्रीः सौन्दर्यलक्ष्मीरिति यावत् सा रन्तुमिच्छयेह त्वच्छरीरे आसाद्य यत् यस्य तवाङ्गात् पुनः न च्यवते नापयातीत्यर्थः ॥ २० ॥

मित्रावरुणशापावसाने भाषाभङ्गमिषेण जिगमिषोस्तस्या भाषाबन्धमाह—एताविति द्वाभ्याम् । हे राजन् ! एतावुरणकौ मेषौ न्यासौ निक्षेपरूपौ न्यस्ताविति पाठे मयेति शेषः । मया त्वदन्तिके निहितावित्यर्थः । मम पुत्रतुल्याविमावित्यभिप्रायः । पुत्रयोर्नीयमानयोर्हृतापत्या चेति च वक्ष्यमाणत्वात् तौ रक्षस्व पालय तद्रक्षणमेवास्मत्सम्माननमित्यभिप्रायेण सम्बोधयति—हे मानदेति । भवता सहाऽहं रंस्ये यावदिमौ भवान् रक्षिता तावदिति शेषः । यः श्लाघ्यः स एव स्त्रीणां वरः स्मृतः ॥ २१ ॥

हे वीर ! घृतममृतं मम भक्ष्यं स्यात् "अमृतं वा आज्यम्" इति श्रुतेः । मैथुनात् मैथुनकालादन्यत्र काले त्वां विवाससं नग्नं नेक्षे यदा त्वं विवाससमात्मानं मैथुनादन्यत्र दर्शयिष्यसि तदा गमिष्यामीतिभावः । एवं कृतं तथा भाषाबन्धनं तथैवास्त्विति महामनाः पुरूरवाः प्रतिपेदे अङ्गीचकार ॥ २२ ॥

तदेवाह—अहो इति । अहो अत्याश्चर्यं तवेदं रूपं सौन्दर्यं भावोऽभिप्रायविशेषश्च नरलोकविमोहनं नरलोकं विमोहयति तथा तदुभयमिति शेषः । अतस्त्वां स्वयमागतां देवीं को नु मनुजो न सेवेत सर्वोऽपि मनुजः सेवेतैवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

तयेति ततस्तया यथायोग्यं रमयन्त्या क्रीडयन्त्या ऊर्वश्या सह पुरुषश्रेष्ठः पुरूरवाः सुरा विहरन्त्येषु इति तथा तेषु चैत्ररथप्रभृतिषु आदिशब्देन नन्दनपारिभद्रादिसङ्ग्रहः कामं यथेष्टं रेमे ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आगमने कारणान्तरमाह—मित्रेति ॥ १७ ॥ १८ ॥

नौ आवयोः शाश्वतीः समाः बहून् संवत्सरान् रतिः ग्राम्यविषया क्रीडाऽस्तु ॥ १९ ॥

मनोहरत्वे निमित्तमाह—यदङ्गादिति । रमा यस्य हरेरङ्गान्न याति न च्यवते नित्याश्रितवक्षःस्थलत्वात् स हरिस्तवाश्रयो दृष्ट इत्यन्वयः । लक्ष्मीकान्तस्य सन्निधिपात्रत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥

उरणकौ मेषौ न्यस्तौ निक्षेपकल्पनया स्थापितौ तस्माद्रक्षस्व संरंस्ये सम्यक् त्वया सह रतिं करिष्ये अस्माकमियमेव व्रतकल्पितेत्याह—श्लाघ्य इति । यः श्लाघ्यः कमनीयः स एव स्त्रीणां वरः पतिरित्यन्वयः ॥ २१ ॥

समयं बध्नाति—नेक्ष इति । मैथुनादन्यत्र सुरतसमयमन्तरेण त्वां विवाससं नग्नं नेक्षे न पश्याम्यन्यथेतो गमिष्यामीति शेषः । पुरूरवा उत्तरमाह—तथेतीति । एवमुक्तं तथेति प्रतिपेदे अभ्युपगतवान् ॥ २२ ॥

तस्योक्तिं हर्षोल्लासं दर्शयति—अहो इति । भावं शृङ्गारादिकं न रीयन्त इति नरा अमरास्तेषां लोकः समूहः तमपि विमोहयतीति नरलोकविमोहनम् एवंविधां त्वाम् ॥ २३ ॥

सुराणां विहारो येषु ते तथा तेषु ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

धृतिं विष्टभ्य तद्दर्शनेन जातस्तम्भादिविकारस्तम्भनाय धैर्यमवलम्ब्य ॥ १८ ॥ १९ ॥

रममाणस्तया देव्या पद्मकिञ्जल्कगन्धया ।
तन्मुखामोदमुषितो मुमुदेऽहर्गणान् बहून् ॥ २५ ॥
अपश्यन्नुर्वशीमिन्द्रो गन्धर्वान् समचोदयत् ।
उर्वशीरहितं मह्यमास्थानं नातिशोभते ॥ २६ ॥
त उपेत्य महारात्रे तमसि प्रत्युपस्थिते ।
उर्वश्या उरणौ जह्रुर्न्यस्तौ राजनि जायया ॥ २७ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मनो दृष्टिश्च न च्यवत इति पूर्वेणैवान्वयः ॥ २०-२७ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मित्रावरुणयोस्तद्दर्शनजनितकामविकारयोः ऊर्वशि ! त्वं मानुषीव मनुष्यभुक्ता भवेत्यभिशापात् नरलोकतां नरलोकम् ॥ १७-१८ ॥

नौ रतिरस्तु ॥ १९ ॥

यद्यस्मात् अङ्ग हे राजन् ! अन्तरं रहसि अवकाशम् आसाद्य प्राप्य रिरंसया मनश्च्यवते विकृतीभवति ॥ २० ॥

शापाऽवसानमिषेण स्वर्गं जिगमिषोस्तस्या भाषाबन्धमाह, एताविति द्वाभ्याम् । उरणकौ मेषौ न्यासौ निक्षेपरूपौ रक्ष, यः श्लाघ्यः स एव स्त्रीणां वरः स्मृत इति विजातीयत्वं स्त्रीणामस्माकं न दोष इति भावः ॥ २१ ॥

घृतं मे भक्ष्यमिति "अमृतं वा आज्यम्" इति श्रुतेर्देवानां चामृताशित्वात् त्वा त्वां तत्तस्या वचनं तथास्त्विति प्रतिपेदे अङ्गीकृतवान् ॥ २२ ॥

भावो भावहावादिः ॥ २३—२५ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विष्टभ्य आलस्य ॥ १८ ॥

नौ आवयोः रतिर्भवतु ॥ १९ ॥

त्वयि मनो दृष्टिश्च कस्याः स्त्रियः न सज्जेत अपि तु सर्वासां सज्जेतैव यस्य तव अङ्गान्तरं वक्षः आसाद्य रिरंसया रन्तुमिच्छया मनो दृष्टिश्च ह स्फुटं न च्यवते नापयाति ॥ २० ॥

मित्रावरुणशापावसाने भाषाभङ्गमिषेण पुनः स्वर्लोकं गन्तुकामायाः भाषाबन्धमाह—एताविति द्वयेन । उरणकौ मेषौ निक्षेपरूपौ रक्ष पालय भवता सह संरंस्ये यावदिमौ भवान् रक्षितेति शेषः ॥ २१ ॥

घृतं मे भक्ष्यं स्यात् "अमृतं वा आज्यम्"इति घृतस्यामृतत्वश्रवणात् मैथुनान्मैथुनकालादन्यत्र त्वा विवाससं नेक्षे न निरीक्षिष्ये यदा मैथुनकालादन्यत्र विवाससमात्मानं त्वं दर्शयिष्यासि तदा गमिष्यामीति भावः तद्भाषाबन्धवाक्यं तथेति तथाऽस्त्विति प्रतिपेदे स्वीकृतवान् ॥ २२ ॥

तदेवाह—अहो इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

———

भाषा टीका ।

मित्रा वरुण के शाप से मनुष्य लोक को प्राप्त हुई, कंदर्प समान रूपवान पुरुषश्रेष्ठ पुरूरवा को देखकर मोहित होगई ॥ १७ ॥

धैर्य को धारण कर वह ललना उनके पास आई उसको देख कर बडे हर्ष के मारे राजा के नेत्र विकसित होगये और शरीर में रोमाञ्च होगये और बडे प्रेम पूर्वक उस देवी से वचन बोले ॥ १८ ॥

राजोवाच ॥

राजा बोले, कि–हे वरारोहे ! तुमारा आवना बहुत अच्छा हुआ, आवो तुमारे लिये हम क्या करें । हमारे सहित बहुत काल पर्य्यन्त रमण करौ ॥ १९ ॥

उर्वशीबोली,कि– हे सुन्दर! कौन ऐसी कामिनी होगी जिसका चित्त आपमें आसक्त नहो आपके वक्षस्थल को प्राप्त होकर कौनका मन विहार करने से हट सके ॥ २० ॥

परन्तु हेराजन् ! हे मानद ! हमारा धरोहर इन दोनो भेडाओं को आप रक्षा करो, स्त्रियों के सदा प्रिय होकर रहने वाले आपके सङ्ग में रमण करूंगी ॥ २१ ॥

हे वीर ! हमारा भक्ष्य केवल घृत है और मैथुन के समयको छोडकर अन्य समय मे तुमको नग्न नहीं देखसक्ती हूं इनतीन वचनों को सुनकर राजा ने अङ्गीकार करलिया ॥ २२ ॥

और पुरूरवा उर्वशी के रूप को देखकर आश्चर्य पूर्वक बोले, कि–हे देवि ! मनुष्य लोक को अति मोहोत्पादक तुम्हारा रूप वा भाव आश्चर्यमय है, अपने से ही आई हुई तुम्हे कौन मनुज नहीं सेवन करेगा ? ॥ २३ ॥

इस प्रकार पुरुषश्रेष्ठ पुरूरवा ने देवों के चैत्ररथादि विहार भूमियों में यथेच्छ रमण कराने वाली उर्वशी के सङ्ग रमण करने लगे ॥ २४ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पद्मकिञ्जल्कस्य गन्ध इव गन्धो यस्यास्तस्या मुखामोदेन मुषितः प्रलोभितस्सन् ॥ २५ ॥

निशम्याऽऽक्रन्दितं देवी पुत्रयोर्नीयमानयोः ।
हताऽस्म्यहं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना ॥ २८ ॥
यद्विश्रम्भादहं नष्टा हतापत्या च दस्युभिः ।
यः शेते निशि सन्त्रस्तो यथा नारी दिवा पुमान् ॥ २९ ॥
(मुञ्च मुञ्चाश्वपसर बाहू मद्गात्रवेष्टितौ ।
अतीव कातरो हातुं मामयं याति लम्पटः ॥ ० ॥)
इति वाक्सायकैर्विद्धः प्रतोत्रैरिव कुञ्जरः ।
निशि निस्त्रिंशमादाय विवस्त्रोऽभ्यद्रवद्रुषा ॥ ३० ॥
ते विसृज्योरणौ तत्र व्यद्योतन्त स्म विद्युतः ।
आदाय मेषावायान्तं नग्नमैक्षत सा पतिम् ॥ ३१ ॥
ऐलोऽपि शयने जायामपश्यन् विमना इव ।
तच्चित्तो विह्वलः शोचन् बभ्रामोन्मत्तवन्महीम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मह्यं मम ॥ २६ ॥

महारात्रे मध्यरात्रे "महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः" इति स्मृतेः ॥ २७ ॥

जिगमिषोस्तस्याः परुषोक्तिमाह—हतास्मीति सार्द्धेन । नपुंसा नपुंसकेन ॥ २८ ॥

यथा नारी तथा सन्त्रस्तः शेते ॥ २९ ॥ ३० ॥

विद्युतो विशिष्टद्युतिमन्तो व्यद्योतन्त दीप्तिमकुर्वन्त यद्वा तदैव तडितः प्रकाशन्ते इत्यर्थः । नग्नमैक्षत अतो भाषाभङ्गान्निर्जगामेति शेषम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रममाणा इति । पद्मकिञ्जल्कस्य गन्ध इव देहगन्धो यस्यास्तया ऊर्वश्या सह नित्यं रममाणः तस्याः मुखामोदेन मुषितः प्रलोभितस्सन् बहूनब्दगणान् मुमुदे ॥ २५ ॥

आनेतुमिति । ततः कदाचिदिन्द्रः ऊर्वश्या रहितं मह्यं ममास्थानं नातीव शोभते इति विचार्येति शेषः । ऊर्वशीमानेतुं गन्धर्वान् समचोदयत् प्रेषयामास ॥ २६ ॥

त इति । ततस्ते गन्धर्वाः महारात्रे मध्यरात्रे "महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः" इति स्मृतिः । तमसि अन्धकारे निद्रायां वा प्रत्युपस्थिते सम्प्राप्ते सति राजनि पुरूरवसि न्यस्तौ पाल्यत्वेन निहितौ ऊर्वश्या उरणकौ मेषौ मायया जहुरपहृतवन्तः ॥ २७ ॥

निशम्येति । तदा नीयमानयोः पुत्रयोरुरणयोराक्रन्दितं रोदनं निशम्य आकर्ण्याऽऽहेतिशेषः जिगमिषोस्तस्याः परुषोक्तिमाह. हतास्मीति सार्द्धेन । कुत्सितनाथेन नपुंसा नपुंसकेन अवीरमात्मानं वीरं मन्यत इति वीरमानी तेनानेनाहं हतास्मि ॥ २८ ॥

यस्याऽस्य कुनाथस्य विश्रम्भात् विश्वासादहं दस्युभिर्हृते अपत्ये पुत्रौ यस्याः सा नष्टप्राया अभवं यथा नारी दिवा अह्नि सन्त्रस्ता सती शेते तथा योऽयं पुमानपि शेते ॥ २९ ॥

अत्रान्तरा क्वचित्पुस्तकेषु—

"मुञ्च मुञ्चाश्वपसर बाहू मद्गात्रवेष्टितौ ।
अतीव कातरो हातुं मामयं याति लम्पटः" ॥

इत्यधिकः श्लोकः पठ्यते । तत्रायमपि तस्याः परुषोक्तिरूप एव मद्गात्रे वेष्टितौ बाहू मुञ्च मुञ्च अपगच्छ अयं मां हातुं कातरो भीतः लम्पटश्च यातीति निन्दा ॥ ० ॥

इतीदृशैर्वाग्रूपैः सायकैरिषुभिः प्रतोदैरङ्कुशैः कुञ्जर इव विद्धः पुरूरवा निस्त्रिंशं खड्गमादाय विवस्त्रो नग्नः रुषा निशि रात्रौ अभ्यद्रवत् ॥ ३० ॥

तदा ते गन्धर्वाः उरणौ तत्र विसृज्य विद्युतः विद्युत इव विद्योतन्ते स्म यद्वा विसृज्य जग्मुरिति शेषः तदा विद्युतस्तडितोपि विद्योतन्ते स्म इत्यर्थः । तदा मेषावादायागच्छन्तं नग्नं पतिं सा ऊर्वशी ददर्श ततो भाषाभङ्गान्निर्जगामेति शेयम् ॥ ३१ ॥

ततः ऐलः पुरूरवाः शय्यायां जायामपश्यन् दुःखितमनास्तस्यामेव चित्तं यस्य सः विक्लवः अधृष्टः शोचन् उन्मत्तवन्महीं बभ्राम ॥ ३२ ॥

स तां वीक्ष्य कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यां च तत्सखीः ।
पञ्च प्रहृष्टवदनाः प्राह सूक्तं पुरूरवाः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मह्यं क्लृप्तं ममास्थानं सभा एवं मत्वा गन्धर्वान् समचोदयत् ॥ २६ ॥

जाययोर्वश्या ॥ २७ ॥

नपुंसा नपुंसकेन निर्वीर्येणेत्यर्थः ॥ २८ ॥

हृतापत्या हृतपुत्रा यो निशि नारी यथा सन्त्रस्ता शेते दिवा पुमान् पुरुषशक्तिमती तथा संत्रस्तः शेते अह्नि पुरुषः ॥२९॥

इत्येवं वाक्सायकैः वचनबाणैर्विद्धस्ताडितः प्रतोदैरङ्कुशैः कुञ्जेषु रन्तुं शीलमस्येति कुञ्जरः ॥ ३० ॥

तत्र तस्मिन् समये ते गन्धर्वाः स्वविद्युता प्रद्योतन्त (१)प्रकाशन्त आलोकविषया आसन्नित्यर्थः ॥ ३१ ॥

बभ्राम "भ्रमु अनवस्थाने" इति धातुः । पर्यटनं कृतवान् ॥३२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

निशम्येति त्रिकम् । देवी आहेति शेषः । यद्वा निशम्योवाचेति शेषः । यद्वा देवीत्यत्र छान्दसस्तृतीयायां लुक् तेन देव्या इति वाक् सायकैर्विद्ध इति तृतीयेनान्वयः । यो दिवा दिवसे पुमान् पुंभावज्ञापकोऽपि निशि रात्रौ तु नारीव सन्त्रस्तः केवलं शेते गृहान्तर्द्वारं पिधाय स्वपिति न चेतस्ततो रक्षार्थं भ्रमति चेत्यर्थः ॥ २८-३१ ॥

तच्चित्तो विक्लव इति पाठे सम्बन्धोक्तिमतः विक्लवो विह्वल इति व्याख्यानात् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मह्यमास्थानं मम सभा ॥ २६ ॥

महारात्रे मध्यरात्रे "महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः" इति स्मृतेः ॥ २७ ॥

पुत्रयोर्मेषयोः नपुंसा नपुंसकेन यत्र विस्रम्भात् वीरोऽयमिति विश्वासात् ॥ २८ ॥

निशि नारी यथा तथा शेते सन्त्रस्तः चोरान्मेषावानेतुमसमर्थः तस्माद्दिवैव यः पुमान् ॥ २९ ॥

निस्त्रिंशं खड्गम् ॥ ३० ॥

विद्युतः विशिष्टद्युतिमन्तः व्यद्योतन्त दीप्तिमकुर्वन्त तदैव नग्नमैक्षतेति भाषाभङ्गान्निर्जगामेति ज्ञेयम् ॥ ३१—३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पद्मकिञ्जल्कगन्धवद्गन्धो यस्यास्तया ॥ २५ ॥

मह्यं मम ॥ २६ ॥

ते महारात्रे "महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः" इत्येवं वत्सयो तत्रापि तमसि अन्धकारे उपस्थिते उरणौ जह्नुः अपहृतवन्तः ॥ २७ ॥

आक्रन्दितं रोदनं नपुंसा नपुंसकेन ॥ २८ ॥

यथा नारी तथा सन्त्रस्तः दिवा अह्नि निशि च पुमान् सन् शेते अयं निद्राभिभूतः स्त्रीवत्सर्वतो भीतश्चातस्त्यक्तुं योग्य इति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥

ते उरणौ विसृज्य विद्युतः विशिष्टद्युतिमन्तः व्यद्योतन्त दीप्तिमकुर्वन्त तडिद्वत्प्रकाशं कृत्वा गता इत्यर्थः । तदा सा मेषावादाय आयान्तं पतिं नग्नम् ऐक्षत अतो भाषाभङ्गात् स्वर्लोकं गतेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

पद्मसदृश गन्धवाली उस देवी के मुखके गन्ध से मोहित होकर बहुत काल पर्यन्त रमण करते हुए बडे हर्ष को प्राप्त भये ॥ २५ ॥

जब इन्द्र ने स्वर्गमें उर्वशी को नहीं देखा तब गन्धर्वों से कहा कि उर्वशी विना हमारा स्थान अति शोभित नहीं होताहै ॥ २६ ॥

ऐसा इन्द्र का वचन सुनकर गन्धर्वों ने अत्यंत अँधेरी रात्री मे आकर उर्वशी के दोनो मेढाओं को हरण करालिया जिन मेढों को उर्वशीने प्रथम राजा के इहां धरोहर रखी थी ॥ २७ ॥

तदनंतर जब गन्धर्व उर्वशीके दोनों पुत्रों का हरण कर ले चले, तब उन दोनो का आक्रन्दन (शब्द) सुनकर उर्वशी बोली' कि-वृथा वीरमानी इस नपुंसक कुनाथ के विश्वास से मै मारी गई ॥ २८ ॥

हमारे पुत्रों को चोट्टों ने चुरा लिये मै केवल इस के विश्वास से नष्ट भई, यह रात्रि मे डरता हुआ स्त्री की नाई सोता है दिन मात्र में मे पुरुष होकर रहता है ॥ २९ ॥

इस प्रकार पुरूरवा राजा उर्वशी के वाक्य रूप वाणों से विद्ध हुए जैसे हाथी अकुंश से व्यथित हो । वस रात्रि में उसी समय खड्ग हाथमे लेकर नग्नही बडे क्रोधित होकर उन चोट्टोंके पीछे दौडे ॥ ३० ॥

फिर उन गन्धर्वों ने दोनो मेषों को छोडकर विजली चमका दी तब तक रजा दोनो मेषों को लेकर चले इतने मे उर्वशी ने अपने पति (राजा) को नग्न देख लिया ॥ ३१ ॥

राजा पुरूरवा अपने शय्या के पास आये और अपनी कान्ता को नही देखकर वहुत उदास से हुपे, और वहुत विह्वल होकर शोच करते हुए उन्मत्त होकर पृथ्वी में विचरने लगे, उस उर्वशी में फँसे हुए चित्त को नही निवृत्त कर सके ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्या सखीश्च पञ्च वीक्ष्य सूक्तं शोभनं वचनम् अये जाये" इत्यादि ॥ ३३ ॥

---

(१) दीप्तिमकुर्वन्त ।

(१)अहो जाये तिष्ठ तिष्ठ घोरे न त्यक्तुमर्हसि ।
(२)मां त्वमद्याप्यनिर्वृत्य वचांसि कृणवावहै ॥ ३४ ॥
(३)सुदेहोऽयं पतत्यत्र देवि ! दूरं कृतस्त्वया ।
खादन्त्येनं वृका गृध्रास्त्वत्प्रसादस्य नास्पदम् ॥ ३५ ॥

उर्वश्युवाच ।

मा मृथा पुरुषोऽसि त्वं मा स्म त्वाद्युर्वृका इमे ।
क्वापि सख्यं न वै स्त्रीणां वृकाणां हृदयं यथा ॥ ३६ ॥
स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः ।
घ्नन्त्यल्पार्थेऽपि विस्रब्धं पतिं भ्रातरमप्युत ॥ ३७ ॥
विधायालीकविश्रम्भमज्ञेषु त्यक्तसौहृदाः ।
नवन्नवमभीप्सन्त्यः पुंश्चल्यः स्वैरवृत्तयः ॥ ३८ ॥
संवत्सरान्ते हि भवानेकरात्रं मयेश्वरः ।
वत्स्यत्यपत्यानि च ते भविष्यन्त्यपराणि भोः ॥ ३९ ॥
अन्तर्वत्नीमुपालक्ष्य देवीं स प्रययौ पुरम् ।
पुनस्तत्र गतोऽब्दान्ते उर्वशीं वीरमातरम् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेवार्थंत आह-अहो इति द्वाभ्याम् । अनिर्वृत्य मत्कृतां निर्वृतिमप्राप्य पाठान्तरे मां निर्वृतिमगमयित्वा मन्त्रानुक्त्वेति वा वचांसि कृणवावहै गोष्ठीः करवावहै ॥ ३४ ॥

सुदेहोऽतिकमनीयोऽयं मम देहः ॥ ३५ ॥

पुरूरवो मा मृथा इत्यादि तस्याः सूक्तं तदप्यर्थत आह, मा मृथा इति चतुर्भिः । माम्रियस्व पुरुषोऽसि अतो धैर्यमावहेति भावः । इमे वृकाः प्रसिद्धा इन्द्रियाणि वा त्वा इति त्वां मास्म अद्युर्भक्षयेयुः इन्द्रियवशो मा भवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

प्रिये निमित्ते साहसं यासाम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तं सान्त्वयति—संवत्सरान्त इति ॥ ३९ ॥

अपराणीतिवचनादन्तर्वत्नीमुपालभ्य ज्ञात्वा ॥ ४० ॥ ४१ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं पृथ्वीमटन् स पुरूरवाः कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यास्तीरे तामूर्वशीं तत्सखीश्च पञ्च पश्यन् प्रहृष्टं वदनं यस्य सः सूक्तं शोभनं वचः प्राह ॥ ३३ ॥

तदेवाह—अयीति द्वाभ्याम् । अयीत्यव्ययम् सम्बोधनार्थकम् अयि जाये हे भार्ये ! तिष्ठ तिष्ठ घोरे दुःखे त्यक्तुं पातयितुं, मामिति शेषः नार्हसि अद्यापि मन्त्राः रहःसल्लापाः अनिर्वृत्ताः असमाप्ताः वचांसि कृणवावहै गोष्ठीं करवावहै कृपणवादसहितसल्लापविशेषमावाङ्कुरवावेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

हे देवि ! त्वया हेतुभूतया दूरं हृतः नीतः सुदेहः कमनीयो देहः ममेति शेषः । अत्र पतति एवं सति तं देहं वृकाः गृध्राश्च खादन्ति खादिष्यन्ति एवञ्च त्वत्प्रसादस्यास्पदं विषयो न भविष्यति इदं तत्प्रसादं पुनः सम्भावयतो राज्ञो वचः सुदेवोऽयमिति पाठान्तरं तदा अयमर्थः, पुरूरवाः स्वयमेवात्मानमपरोक्षवन्निर्दिशति, सुदेवः पुरूरवश्शरीरस्थश्चेतनो वाचितः वृकाः इन्द्रियाणि बाधकत्वात् गृध्राः "गृधु अभिकांक्षायाम्" लोलुपा इत्यर्थः । तच्छब्द ऊर्वशीविषयः ॥ ३५ ॥

अथोर्वशी प्राह—मामृथेति।त्वं मृषापुरुषः मिथ्याप्रतिज्ञः पुरुषो मासीः माभूः धीरो भवेत्यर्थः। मा मृथा इतिपाठे मा म्रियस्वेत्यर्थः। एवञ्चेमे वृकास्त्वां मास्माद्युः मा खादिषुः न खादिष्यन्तीत्यर्थः । क्वापि स्त्रीणां सख्यं न स्थिरं यथा वृकाणां तद्वत् स्त्रीणामपि हृदयम् ॥ ३६ ॥

तदेव प्रपञ्चयति—अकरुणाः कृपारहिताः क्रूरस्वभावाश्च दुर्मर्षाः क्षमारहिताः प्रिये निमित्ते साहसं यासां ताश्च हि यस्मादल्पार्थेऽल्पप्रयोजने निमित्ते विस्रब्धं विश्वस्तं पतिं भ्रातरं वा घ्नन्ति ॥ ३७ ॥

विधायेति । किञ्चालीकविस्रम्भं कपटविश्वासमज्ञेषु स्वाभिप्रायानभिज्ञेषु विधाय त्यक्तं सौहृदं याभिस्तथाभूताः नवन्नवं कान्तमभीप्सन्त्यः कामयमानाः पुंश्चल्यः व्यभिचारिण्यः स्वैरा स्वच्छन्दा वृत्तिर्यासां ताश्च भवन्ति अतो मत्सख्यं त्यजेति भावः ॥ ३८ ॥

(१) अयि । (२) मन्त्रा अद्याप्यनिर्वृत्ताः इति च वीर० विज० पाठः । (३) सुदेव इति विज० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

संवत्सरेति। हे ईश्वर भर्त्तः! भवान् संवत्सरान्ते एकस्यां रात्र्यां मया सह वसतु तथा सति अपरायपि अपत्यानि नौ आवयोर्भविष्यन्ति अपराणीति वचनात् स्वस्या अन्तर्वत्नीत्वमावेदितम् ॥३९॥

अन्तर्वत्नीमिति। तद्वचनात्तां देवीमन्तर्वत्नीं गर्भिणीमुपालक्ष्य स पुरूरवाः स्वां पुरीं ययौ. ततः पुनः संवत्सरान्ते तत्र राज्ञः समीपमागता बभूव ततस्तामुर्वशीं वीरस्य पुत्रस्य मातरं पुत्रेण सहागतामिति भावः । ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्या उर्वश्याः पञ्च सखीः पुरूरवाः उर्वशीं दृष्ट्वा किं चकारेति तत्राह—प्राहेति । किं तत्सूक्तमित्यर्थतस्तत्प्रतिगृह्णाति, अहो जाये तिष्ठेति । "हये जाये मनसा"इत्यारभ्य "हविषा यजाति, स्वर्ग उत्वमपि मादयासे" इत्यन्तमुत्तरप्रत्युत्तरात्मकं सूक्तमुर्वशीवशीकरणाभिप्रायेण प्राहेत्यर्थः । हये अहो जाये मनसा तिष्ठ मनःपूर्वकं पूर्ववत्तिष्ठ मां त्यक्तुं नार्हसीति शेषः । हे घोरे! सुरतशौण्डे ! ये परतरे अहन् अहानि उत्तरोत्तरत्र दिवसे मयः सुखंकरंश्च न कुर्वन्त्येव एते नौ आवयोः सुरतमन्त्राः करुणोक्तिपूर्वकाः नु अद्याप्यनुदितासः अनिवृत्ता अपरिसमाप्ताः इति यस्मादतो नैतदुचितमतो मिथ्याणि सल्लापलक्षणानि वचांसि कृणवावहै करवावहै ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

सारसंग्रहाभिप्रायेण मध्ये काञ्चनर्चो विहाय "सुदेवो ऽद्य प्रपतेत्" इत्येतामृचमर्थत उदाहरति, सुदेव इति । हे देवि ! योऽहं परावतं परवन्तं दीर्घंदूराँदसः । दूरं देशं हृतः त्वया सह परमां रतिं गन्तवै उगन्तुमेव तस्य मे अयं सुदेवः गतिलक्षणज्ञानसाधनं शरीरम् अत्र कुरुक्षेत्रे अस्यामवस्थायां वा प्रपतेत् प्रपतिष्यति कुतः अनावृत् आधार रहितः । अथ पतनानन्तरं निर्ऋतेर्भूमेरुपस्थे पृष्ठे शयीत पतेत् । अथ निर्जीवमेनं शरीरं भासस: भक्षणसंभ्रमाकुलाः वृकाः अद्युः खादन्ति पतित्वा शयित्वापि कथं चित्सप्राणं चेद्वृका इन्द्रियाणि खादन्ति इति "सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् परावतं परमां गन्त वा उ अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽ धैनं वृकारभसासो अद्युः"इति हये जायेत्यस्या उत्तरं किमेतावाचेति तवैतया वाचा किं कृणवै किं कुर्वः आवयोः पूर्ववत्सङ्गमानुपपत्तेः किं निमित्तं तत्राह–अहमिति । अहमुषसामग्र्येव प्राक्रमिषं यथा प्रथमोषसः अतिक्रान्तत्वात्पश्चात्तनानामुषसां भोगो न घटते तथाऽऽवयोरपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तर्ह्यहं किं करोमीति तत्राह-पुरूरव इति।हे पुरूरवः!पुनः पश्चादस्तं गृहं परेहि गच्छ इदानीमेव कर्तव्यं त्वयेत्यर्थः । "अस्तमेयायेति" श्रुतेः । किमर्थं पश्चाद्गमनमिति तत्राह—दुरापनेति । यथा वातो वायुर्ग्रहीतुमशक्यः तथा ऽहमपि दुरापना दुर्ग्रहेत्यर्थः। इति मृदुवचनोत्तरेणायं गृहं न यातीत्यभिसन्धाय कठिनोत्तरेण निवर्तयिष्यामीति मत्वा "पुरूरवो मा मृथा मा प्रपत्वो मा त्वा वृकासो अशिवास उक्षन्" न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येतेत्येतदर्थम् उत्तरत्वेनोर्वशी वक्ति–मा मृथा इति । हे पुरूरवः ! त्वं मा मृथाः मरणं न प्राप्नुहि मूढा चेमं करोति पुरुष इति पुल्लिङ्गशक्तिमत्त्वेन बलिष्ठत्वात् कामनिमित्तमरणं तव तु युक्तम् अबलायाश्चेद्दबलत्वेन कथञ्चित्सम्भावितं स्यादित्यर्थः । अनेनार्थतः मा प्रपत्न इत्येतद्विवृतं भवति प्रपत्व इतिप्पतनेर्यङ्लुङन्तं रूपं कामपारवश्येन भृशं पतितो माभूः अभ्यासस्य दीर्घाभावश्छान्दसः । इमे अशिवासः अशिवाः अशुद्धिहेतवो वृका वृकासो त्वा त्वां मोक्षन् उक्षतिरत्र भक्षणार्थः मास्माधुनं लालाजलेन प्रोक्षयित्वा भक्षयेयुरित्यर्थः । स्त्रैणानि स्त्रीसम्बन्धीनि सख्यानि—

"ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।
भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं स्नेहलक्षणम्" ॥

इति स्नेहलक्षणानि न सन्ति सदातनानि न भवन्ति वै क्वापि यथेत्यनेन सालावृकाणामिति लुप्तोपममिति सूचयति, हृदयमिति जातावेकवचनं यथा सालावृकाणां हृदयानि एता एतान्यपि स्त्रीणां हृदयानि तथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एतं इत्युक्तमेव विवृणोति–स्त्रिय इति । "किं क्रूरं स्त्रीहृदयं पुनरपि किं क्रूरमङ्गनाहृदयम्" इत्येताद्धिशब्देन दर्शितं ।प्रिये प्रेष्ठेऽपि साहसं बलात्कारलक्षणं कर्म यासां तास्तथा एतदेव विविच्य दर्शयति, घ्नन्तीति विस्रब्धम् विश्वस्तम् ॥ ३७ ॥

अलीकविस्रंभं कपटविश्वासम् अज्ञेषु पुरुषेषु अत्यन्तसौख्यदाः तत्तत्कालोपभोग्यसुखप्रदानत्वादात्यन्तिकसुखदाः पुंश्चल्य इत्यस्य विवरणं स्वैरवृत्तय इति इष्टजनशिक्षामनुपाकर्ण्य स्वेच्छानियतमद्यपानादिवृत्तयः ॥ ३८ ॥

मया सहैकरात्रं वत्स्यति सुरतलीलामनुभविष्यतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सूक्तं वेदस्थं यत् सूक्ताख्यं तदीयं वचनं तदेव प्राह ॥ ३३–३५ ॥

कुत इति तत्राह—वृकाणां हृदयं यथा तथैव स्त्रीणामित्यर्थः ॥ ३६ ॥

स्त्रिय इति युग्मकम् । प्रिये निजाभिरुचिते साहसं यासां ताः ॥ ३७–४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अद्यापि अनिर्वृत्य न निर्वृताभूत्वा मद्दतां निर्वृतिमप्राप्य मां त्यक्तुं नार्हसि अनिर्वर्त्यैति पाठे मां निःशेषेण अवर्त्तयित्वा अजीवयित्वेत्यर्थः । यदि वा त्यक्ष्यसि तदपि क्षणं तावद्वचांसि कृणवावहै गोष्ठीं करवावहै ॥ ३४ ॥

पश्यन्त्यास्तस्या दयामुत्पादयति—सुदेह इति ॥ ३५ ॥

मा मृथाः न म्रियस्व पुरुषोऽसीति नपुंसकलक्षणमधैर्यं त्यजेति भावः । इमे वृका इति वृकाः खलु न वृकाः किन्त्विन्द्रियाण्येव

उपलभ्य मुदा युक्तः समुवास तया निशाम् ।
अथैनमुर्वशी प्राह कृपणं विरहातुरम् ॥ ४१ ॥
गन्धर्वानुपधावेमांस्तुभ्यं दास्यन्ति मामिति ।
तस्य संस्तुवतस्तुष्टा अग्निस्थालीं ददुर्नृप ! ।
उर्वशीं मन्यमानस्तां सोऽबुध्यत चरन्वने ॥ ४२ ॥
स्थालीं न्यस्य वने गत्वा गृहांस्तां ध्यायतो निशि ।
त्रेतायां सम्प्रवृत्तायां मनसि त्र्यपवर्त्तत ॥ ४३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वृका दुर्वारास्त्वां मास्म अद्युः भक्षयेयुः अजितेन्द्रियो माभूरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

यत्र त्वं विश्रभ्य दुर्लभं मानुष्यं विफलयसि तासामस्माकं स्त्रीजातीनां स्वभावं शृणु इत्याह-स्त्रिय इति द्वाभ्याम्। दुर्मर्षा अपराधाऽसहिष्णवः प्रियार्थमधर्मादावपि साहसं यासां ताः ॥ ३७—३८ ॥

प्रबोधयितुमशक्यं पुनः सान्त्वयति-सम्वत्सरान्त इति ॥३९॥

अन्तर्वत्नीमुपालक्ष्येति तस्या अपराधीति वचनात् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सूक्तं शोभनं वाक्यं वेदप्रसिद्धम् "अहो जाये" इत्यादि ॥३३॥

तदेवार्थतः आह--अहो इति द्वाभ्याम् । अहो जाये ! भार्ये तिष्ठ तिष्ठ हे घोरे ! त्वं माम् अनिर्वृत्य त्वद्गतां निर्वृतिं सुखमगमयित्वा त्यक्तुं नार्हसि अद्य अपि निश्चितं वचांसि कृणवावहै गोष्ठीं करवावहै ॥ ३४ ॥

सुदेहः शोभनो ऽयं मम देहः पतति एनं वृकाः इन्द्रियलक्षणाः गृध्राः आकाङ्क्षावन्तः खादन्ति पूर्वं तव प्रसादोदयो यस्मिन् तस्येदानीमास्पदमाश्रयो नास्ति ॥ ३५ ॥

"पुरोरवो माम्रृथा" इत्यादि तस्याः सूक्तं तदर्थतः आह—मा मृथा इत्यादिचतुर्भिः । मा मृथा मा म्रियस्व इमे वृकाः इन्द्रियलक्षणाः त्वा त्वां मास्म अद्युः भक्षयेयुः यतः पुरुषोसि इन्द्रियसंयमनं कर्तुं योग्योऽसि ॥ ३६ ॥

अकरुणाः निर्दयाः क्रूराः कुटिलाः दुर्मर्षाः क्षान्तिशून्याः प्रिये इन्द्रियार्थे साहसं चापल्यं यासां ताः प्रियं साहसं हठाचरणं यासां ता इति वा ॥ ३७ ॥

अभीप्सन्त्यः कामयमानाः स्वैरं यथेच्छं वृत्तिर्यासां ताः ॥ ३८ ॥

हे ईश्वर भर्तः ! अपराधीत्यनेन स्वस्याः अन्तर्वत्नीत्वं सूचितम् ॥ ३९—४१ ॥

भाषा टीका ।

कोई काल में कुरुक्षेत्र के विषय सरस्वती मे स्नान करती हुई प्रसन्न मुख कमल वाली पांच सखियों के सङ्ग उर्वशी को देखकर राजा पुरूरवा सुन्दर उक्तिं से बोले ॥ ३३ ॥

अहो जाये ! अहोघोरे ! खडी रहो खडी रहो अबभी तुमहम को सुखसे तृप्त नही करके बीच मे छोडने योग्यनही हो आओ भला हमतुम कुछ बातें तो करें ॥ ३४ ॥

हे देवि ! यह सुन्दर शरीर तुम्हारे कृपाका पात्र नहीं है दूरसे तुम ने इस को त्याग दिया है इस्से यह शरीर यहां ही गिर जायगा इसको वृकजन्तु खांयगे ॥ ३५ ॥

उर्वश्युवाच ॥

इतना सुन कर उर्वशी बोली, कि—हे राजन् ! तुम पुरुष हो मरो मत, तुमको वृक (बघेरे) न भक्षण करैं परंच स्त्रियों की प्रीति कहीं नहीं होती है जैसे वृकों का हृदय ॥ ३६ ॥

स्त्रियां प्रायकरके निर्दय कठोर हृदय वाली होती हैं थोड़ेही कारण से बडा भारी क्रोध करती हैं अति साहस वाली होती है अपने मे विश्वास करके रहने वाले पति को भी थोडेही प्रयोजन के कारण मार डालती हैं ॥ ३७ ॥

अज्ञानी विषयी पुरुषों को पहिले दृढ विश्वास करांकर फिर सुहृदता त्याग कर देती हैं और पुंश्चली स्वच्छाचार करने वाली स्त्रियां नये नये पुरुषों से प्रीत जोड़ती हैं ॥ ३८ ॥

इतना कहकर उर्वशी फिर बोली, कि—हे ईश्वर ! एकवर्ष पीछे आपके समीप मैं एक रात्री रहूंगी और भी तुम्हारे तब पुत्र होंगे ॥ ३९ ॥

पुरूरवा उर्वशी को गर्भवती जानकर पुर को चला-गया, फिर उस जगह एक वर्ष के अन्त में वीर पुत्र की माता ऐसी उर्वशी को प्राप्त हुआ ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनेनाग्निना कर्म कृत्वा तद्वशादुर्वशीं प्राप्स्यतीत्यभिप्रायेणाग्निस्थालीं ददुः स तु तां स्थालीमेवोर्वशीं मन्यमानस्तया सहितो वने विचरन्नयमुर्वशी किन्त्वग्निस्थालीत्यबुद्ध्यत ॥ ४२ ॥

ततश्च तां स्थालीं वने स्थापयित्वा गृहान् गत्वा निशि नित्यं

स्थालीस्थानं गतोऽश्वत्थं शमीगर्भं विलक्ष्य सः ।
तेन द्वे अरणी कृत्वा उर्वशीलोककाम्यया ॥ ४४ ॥
उर्वशीं मन्त्रतो ध्यायन्नधरारणिमुत्तराम् ।
आत्मानमुभयोर्मध्ये यत्तत्प्रजननं प्रभुः ॥ ४५ ॥
तस्य निर्मन्थनाज्जातो जातवेदा विभावसुः ।
त्रय्या स विद्यया राज्ञा पुत्रत्वे कल्पितस्त्रिवृत् ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तामेव ध्यायतस्तस्य मनसि त्रेतायां त्रयी प्रवर्तत कर्मबोधकं वेदत्रयं प्रादुरभूत् ॥ ४३ ॥

ततः स्थालीस्थानं प्राप्तस्सन् शम्यागर्भे जातमश्वत्थं विलक्ष्य अस्मिन्नसावग्निरस्तीति विशेषेण लक्षयित्वा तेनाऽश्वत्थेन द्वे अरणी कृत्वाऽग्निं ममन्थेति शेषः "शमीगर्भादग्निं ममन्थ" इति श्रुतिः ॥४४॥

मथनप्रकारमाह——अधरारणिमुर्वशीं ध्यायन्नुत्तराऽरणिमात्मानन्ध्यायन्नुभयोर्मध्ये यत् काष्ठं तत्प्रजननं पुत्रं ध्यायन् तथा च मन्त्रः "उर्वश्यस्यायुरसि पुरूरवाः" इति ॥ ४५ ॥

तस्य तेन कृताग्निमंथनाद्विभावसुरग्निर्जातः, कथम्भूतः ? जातं वेदो धनं भोग्यं यस्मात् स च त्रय्या विद्यया विहितेनाधानसंस्कारेण त्रिवृदाहवनीयादिरूपस्सन् राज्ञा पुरूरवसा पुत्रत्वे कल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात् ॥ ४६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपलभ्य दृष्ट्वा यद्वा पुत्रवतीं प्रत्यभिज्ञाय हर्षेण युक्तो राजा तया सह तां निशाम् उवास अथैनं विरहातुरं विश्लेषासहिष्णुं पुरूरवसम् ऊर्वशी प्राह ॥ ४१ ॥

किमिति ? त्वमिमान् गन्धर्वानुपधाव स्तुत्या प्रीतान् कुरु ते च तुभ्यं मां दास्यन्ति मल्लोकप्राप्तिसाधनं दर्शयिष्यन्तीति ततो हे नृप ! तस्य पुरूरवसः संस्तुवतः सतः गन्धर्वाः प्रीतास्सन्तः तस्मै अग्निस्थालीम् अग्न्याधानार्थं पात्रविशेषं ददुः ततस्तामग्निस्थालीमूर्वशीप्राप्तिसाधनभूतां मन्यमानः स पुरूरवाः वने विचरन् अबुध्य आज्ञात्वेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्थालीं वन एव न्यस्य निधाय गृहान् गत्वा निशि रात्रौ तत्रोवास अथ त्रेतायां सम्प्रवृत्तायां त्रेतायुगारम्भे प्रवृत्ते सति पुरूरवसो मनसि त्रयी वेदः प्रवर्तत प्रादुरभूत् ॥ ४३ ॥

ततः स पुरूरवाः स्थालीस्थानं गतस्सन् शम्या गर्भे जातमश्वत्थं विलक्ष्य स्वमनसि परिवर्तमानया "शमीगर्भादग्निं मन्थति" इति श्रुत्या शमीगर्भस्याश्वत्थस्याग्निमथनसाधनतामवबुध्येत्यपि शेषं तेनाश्वत्थेन द्वे अरणी मन्थनकाष्ठे कृत्वा ऊर्वशीलोकेच्छया॥४४॥

मन्त्रतः मथनप्रकाशकमन्त्रप्रयोगपूर्वकमधरारणिमूर्वशीम् उत्तरारणिं स्वात्मानम् उभयोररण्योर्मध्ये यत्काष्ठं विदुः तत्प्रजननं पुत्रं ध्यायन् ममन्थेति शेषः ॥ ४५ ॥

तस्य तेन कृताग्निमंथनाद्विभावसुरग्निर्जातः, कथम्भूतः?जातं वेदो धनं भोग्यं यस्मात्तथाभूतः स विभावसुस्त्रय्या विद्यया तद्विहितेन आधानसंस्कारेण त्रिवृदाहवनीयादिरूपस्सन् राज्ञा पुरूरवसा पुत्रत्वे कल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात् ॥ ४६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

समुवास सम्भोगलक्षणां सुरतमनुभूतवान् स्त्रियो ह्यकरुणा इत्यारभ्य तथा ऽनिशामित्यन्तोनोक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ ४१ ॥

उपधाव शरणं गच्छ "धावुगतिशुद्ध्योः" त्रिकरणशुद्ध्या स्तुतिं कुर्वित्यर्थः । "इति त्वा देवा इम आहुरैल ! यथेम तद्भवसि मृत्युबन्धुः प्रजात देवान् हविषा यजाति स्वर्ग उ त्वमपि मादयास" इति अग्निस्थालीम् अग्निस्थापनयोग्यपात्रम् उर्वशीं मन्यमानो वने चरन् तामुर्वशीं नाबुध्यत नेयमुर्वशी किन्त्वियमग्निस्थालीति ज्ञातवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥

स पुरूरवाः अग्निस्थालीं वने न्यस्य निक्षिप्य निशि गृहान् गत्वा तां निशामध्युषितोऽभूत् अथ परस्मिन् दिवसे त्रेतायां संप्रवृत्तायां त्रेतायुगारम्भसमये जाते सत्युर्वशीं चिन्तयतस्तस्य राज्ञो मनसि अग्न्याधानादि साङ्गयज्ञप्रकाशवेदत्रयं प्रकाशितमभूदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

तदर्थं विचार्याग्निस्थालीप्रदानाभिप्रायं ज्ञात्वा अग्निस्थालीस्थानं गतः तत्र पुरूरवाः शमीगर्भं शमीवृक्षेणाधिष्ठितम् अश्वत्थं विलक्ष्य विशेषतो दृष्ट्वा स्थालीशमीजाताग्निस्त्वश्वत्थो जात इति विज्ञाय शमीगर्भमश्वत्थं छित्वा तेन शमीगर्भाश्वत्थेन द्वे अरणी कृत्वा उत्तराधरारणिभेदेन निधाय उर्वशीलोकप्राप्तीच्छया ॥ ४४ ॥

फलविशेषार्थं जनिष्ठो"अपोनर्यः सुजातः प्रोर्वशीतिरतदीर्घमायुः" इति मन्त्रार्थत्वेनोर्वशीं ध्यायन् उर्वशीमधरारणिम् आत्मानं पुरूरवश्शब्दोपलक्षितमुत्तरारणिं च चिन्तयन् उभयोररण्योर्मध्ये यत्प्रजननसाधनं तच्च मनसा ध्यायन्नरणीं निर्ममन्थेति शेषः । प्रभुरित्यनेन सर्वध्यानादिसामर्थ्यं दर्शयति ॥ ४५ ॥

मथितमाह—तस्येति । तस्य राज्ञो निर्मथनाज्जातवेदा जात इति तत्प्रभृति जातवेदानामाग्नेरिति सूचितं स विभावसुरग्निस्त्रय्या विद्यया वेदत्रयसंज्ञया प्रतिपाद्यो राज्ञा पुत्रत्वे कल्पित इत्यन्वयः । त्रिभिराहवनीयादिरूपैर्वर्तत इति त्रिवृत् अध्यात्मविवक्षायाम् अकारोकारमकारसमाहारोङ्काररूपेण वर्तत इति त्रिवृत् ॥ ४६ ॥

तेनाऽयजत यज्ञेशं भगवन्तमधोक्षजम् ।
उर्वशीलोकमन्विच्छन् सर्वदेवमयं हरिम् ॥ ४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्थाल्यामुर्वशीमननं तत्प्राप्त्या तत्प्राप्तिरेव जातेति मननावेशात् बोधश्चाति परिचये सतीति ज्ञेयम् ॥ ४३-४७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्य तस्मिन् गन्धर्वान् स्तुवति सति तुष्टा गन्धर्वा अनेनाग्निना कर्म कृत्वा तद्वद्वारोर्वशीं प्राप्स्यसीत्यभिप्रायेणाग्निस्थालीं ददुः स तु उर्वश्यामत्यावेशात् कामान्धस्तां स्थालीमेवोर्वशीं मन्यमानस्तया सहितो वने विचरन् सङ्गसमये नेयमुर्वशी किन्त्वग्निस्थालीत्यबुध्यत ॥ ४१—४२ ॥

निशि आ सम्यक् तामुर्वशीमेव ध्यायतस्तस्य त्रेतारम्भे त्रयी प्रवर्तत कर्मबोधकं वेदत्रयं प्रादुरभूदिति कामिन एव कर्म काम्यमित्यभिव्यञ्जितम् ॥ ४३ ॥

ततश्च स्थाली यत्र न्यस्ता तत्स्थानं गतस्सन् शम्या गर्भे जातमश्वत्थं विलक्ष्य तेनैवाश्वत्थेन द्वे अरणी कृत्वा अग्निं ममन्थेति शेषः । "शमीगर्भादग्निं मन्थति" इति श्रुतेः ॥ ४४ ॥

मथनप्रकारमाह—अधरारणिमुर्वशीम् ध्यायन्नुत्तरारणिं चात्मानं ध्यायन् उभययोर्मध्ये यत् काष्ठं तत् प्रजननं पुत्रं ध्यायन् तथा च मन्त्रः "उर्वश्यायुरसि पुरूरवाः" इति ॥ ४५ ॥

तस्य तत्कर्तृकान्निर्मथनात् विभावसुरग्निर्जातः जातं वेदो धनं भोग्यं यस्मात् स च त्रय्या विद्यया संस्कृतो राज्ञा पुत्रत्वे कल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात् त्रिवृत् आहवनीयादिरूपः ॥ ४६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उर्वशीप्रापकं कर्मानेनाग्निना कृत्वा तां प्राप्स्यतीत्याशयेनाग्निस्थालीम् अग्निपात्रं ददुः स पुरूरवाः तामग्निस्थालीमेवोर्वशीं मन्यमानो वने चरन् नेयमुर्वशीत्यबुध्यत ॥ ४२ ॥

ततो वने स्थालीं न्यस्य गृहान् गत्वा निशि आध्यायतः आसमन्ततः पूर्ववृत्तान्तं चिन्तयतः त्रेतायां सम्प्रवृत्तायां मनसि त्रयी कर्मबोधकं वेदत्रयम् प्रवर्तत प्रादुरभूत् ॥ ४३ ॥

तत्र पुरूरवाः स्थालीस्थानं गतः शम्यागर्भे अश्वत्थमुत्पन्नं विलक्ष्य अग्निस्थालीप्रभावजमश्वत्थमवधाय तेनाश्वत्थेन द्वे अरणी कृत्वा उर्वशीलोककाम्यया अग्निं ममन्थेति शेषः । "शमीगर्भादग्निं ममन्थ" इति श्रुतेः ॥ ४४ ॥

किं कुर्वन् अग्निं ममन्थेत्यत्राह-मन्त्रतो मथनमन्त्रप्रयोगतः प्रभुः मन्त्रप्रयोगपूर्वकाग्न्युत्पादनकुशलः अधरारणिमुर्वशीमुत्तरारणिमात्मानमुभयोर्मध्ये यत्काष्ठं तत्प्रजननं पुत्रं च ध्यायन् ॥ ४५ ॥

उत्तरस्य पुरूरवसः निर्मथनात् विभावसुर्जातः, कीदृशः ? जातं वेदो धनं भोग्यं वस्तु यस्मात्सः स च विभावसुः त्रय्या विद्यया, तद्विहितेनाधानसंस्कारेण त्रिवृत् आहवनीयादिरूपः सन् राज्ञा पुरूरवसा पुत्रत्वेन कल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात् ॥ ४६ ॥

भाषाटीका ।

उर्वशी को प्राप्त होकर आनन्द से युक्त होकर रातभर उर्वशी के साथ वास करता हुआ । तदनन्तर प्रातःकाल में उर्वशी, दीन विरहातुर ऐसे पुरूरवा से बोली कि- ॥ ४१ ॥

तूं इन गन्धर्वों को प्रसन्न करले ये लोग मेरे को तेरे लिये देदेवेंगे । हे नृप ! तब राजा बहुत गन्धर्वों की स्तुति करने लगा तब प्रसन्न होकर गन्धर्वों ने एक अग्नि की स्थाली दीनी पुरूरवा उस स्थाली (टोकनी) को उर्वशी जानकर उसे साथ लेकर वनोंमे विचरता रहा एक समय विचरते २ जानता हुआ कि यह उर्वशी नहीं है किन्तु अग्नि की स्थाली है ॥ ४२ ॥

तब स्थाली जानकर वनोंमे एक स्थल में धर कर गृह को गया सदा रात्रि में उसी का ध्यान करता रहा इसी प्रकार रहते २ त्रेता युग का जब प्रारंभ हुआ तब पुरूरवा के हृदय में वेदत्रयी की प्रवृत्ति हुई ॥ ४३ ॥

तब तो वन में स्थाली के स्थानपर जाकर शमी वृक्ष के गर्भ में उत्पन्न होने वाले अश्वत्थ को देखकर उर्वशी के लोक की कामना से उस अश्वत्थ से दो अरणी बना कर ॥ ४४ ॥

मंत्र से अधराऽरणि (नीचे की समिध) को उर्वशी और उत्तर अरणि (ऊपर की समिध) को अपने आत्मा का ध्यान करता हुआ और दोनों अरणियों के मध्य में जो काष्ठ उसको पुत्र का ध्यान करता हुआ ॥ ४५ ॥

इस प्रकार ध्यान कर मंथन करने से जात वेदा अग्नि प्रकट भया तब राजा पुरूरवा ने वेदत्रयी विद्या के आधान संस्कार से त्रिवृत् आहवनीय आदि रूप से तीन भेद को प्राप्त होनेवाले अग्नि को अपना पुत्र कल्पन किया, तिससे यज्ञेश भगवान् अधोक्षज सर्व देव मय श्रीहरि का उर्वशी के लोक की कामना से यजन करता हुआ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदाह—तेनेति ॥ ४७ ॥

एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः ।
देवो नारायणो नान्य एकोऽग्निर्वर्ण एव च ॥ ४८ ॥
पुरूरवस एवासीत्त्रयी त्रेतामुखे नृप ।
अग्निना प्रजया राजा लोकं गान्धर्वमेयिवान् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे ऐलोपाख्याने
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नन्वनादिर्वेदत्रयबोधितो ब्राह्मणादीनामिन्द्राद्यनेकदेवयजनेन स्वर्गप्राप्तिहेतुः कर्ममार्गः कथंसादिरिव वर्ण्यते तत्राह—एक एवेति द्वाभ्याम् । पुरा कृतयुगे सर्ववाङ्मयः सर्वासां वाचां बीजभूतः प्रणव एक एव वेदः । देवश्च नारायण एक एव अग्निश्चैक एव लौकिकः वर्णश्चैक एव हंसो नाम ॥ ४८ ॥

वेदत्रयी तु पुरूरवसः सकाशादासीत्, एयिवान् प्राप अयं भावः कृतयुगे सत्त्वप्रधानाः प्रायशः सर्वेऽपि ध्याननिष्ठाः रजःप्रधाने तु त्रेतायुगे वेदादिविभागेन कर्ममार्गः प्रकटो बभूवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदाह—तेनेति । तेन विभावसुना यज्ञफलदं सर्वदेवताशरीरकम् आश्रितार्तिहरं भगवन्तमधोक्षजमुर्वशीलोककामयमानः पुरूरवा अयजत आराधितवान् ॥ ४७ ॥

नन्वनादिर्वेदबोधितो ब्राह्मणादीनामिन्द्राद्यनेकदेवतायजनेन स्वर्गप्राप्तिहेतुः कर्ममार्गः कथमाधुनिकः स्यादिति वर्ण्यते? तत्राह, एक एवेति द्वाभ्याम । पुरा कृतयुगे सर्वासां वाचां बीजभूतः प्रणव एक एव वेदः देवश्च नारायण एक एव नान्यः अग्निश्चैक एव लौकिकः वर्णश्चैक एव हंसाख्यः ॥ ४८ ॥

हे नृप ! त्रयी वेदत्रयं तु त्रेतामुखे पुरूरवसः सकाशादेवासीत् अयम्भावः कृतयुगे सत्त्वप्रधानाः प्रायशः सर्वेऽध्यात्मनिष्ठाः, रजःप्रधाने तु त्रेतायुगे वेदादिविभागेन कर्ममार्गः पुरूरवसः सकाशात्प्रकटो बभूवेति, ततो राजा पुरूरवाः अग्निरूपया प्रजया पुत्रेण-हेतुभूतेन गन्धर्वलोकमेयिवान् प्राप ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तेन त्रिवृताऽग्निना उर्वशीसालोक्यं सर्वदेवमयं सर्वदेवोत्तमम् ॥ ४७ ॥

पुराकृतैः "अकारो वै सर्वा वाक्"इति सर्ववाङ्मयः प्रणवोऽप्येकः ॥ ४८ ॥

त्रयी त्रिप्रकारा अग्निना प्रजया पुत्रत्वेन कल्पितेनाग्निना ॥४९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पुरा ब्राह्मकल्पस्य प्रथमसत्ययुग इत्येवार्थः । स्वायम्भुवमारभ्य वेदादिवर्णानां भेदव्यवहारश्रवणात् ॥ ४८ ॥

पुरूरवस एवेति तु तच्छारम्भस्य तत्र त्रेतामुखे तस्मादेव तत्तत्प्रवर्त्तनं तद्वत् पूर्वपूर्वमन्यतोऽप्यत इत्यभिप्रायात् अत एव पुरुषाद्यर्थचतुष्टयोत्पत्तिश्च किञ्चित् काल व्यवधानतो ज्ञेया ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तेनाऽग्निना ॥ ४७ ॥

ननु, वेदत्रयबोधितः कर्ममार्गः प्राङ्नासीत् सत्यं प्रकटो नासीदित्याह-एक एवेति, द्वाभ्याम । पुरा कृतयुगे सर्ववाङ्मयः सर्वासां वाचां बीजभूतः प्रणव एक एव वेदः देवश्च नारायण एक एव अग्निश्चैक एव लौकिकः वर्णश्चैको हंसो नाम यतः कृतयुगे सत्त्वप्रधानाः प्रायशः सर्वेऽपि ध्याननिष्ठा एवेति ॥४८॥

त्रेतामुखे त्रेतारम्भे पुरूरवसः सकाशादेव कर्ममार्गप्रादुर्भावः । एवं स्वायम्भुवमन्वन्तरादावपि बहुचतुर्युगव्यापकराजत्व